
ПРАВО НА ВОДУ

ВИКЛАД ФАКТІВ № 35

ХАРКІВ
ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА
2020

Ця публікація здійснена
за фінансової підтримки Європейського Союзу.
За зміст публікації відповідає лише
Харківська правозахисна група, і його ні за яких обставин
не можна вважати таким, що відбиває позицію Європейського Союзу

This document has been produced
with the financial assistance of the European Union.
The contents of this document are the sole responsibility of
Kharkiv Human Rights Protection Group and can under no circumstances
be regarded as reflecting the position of the European Union

Право на воду. Виклад фактів № 35 / ГО «Харківська правозахисна група». — Харків, 2020. — 64 с.

Серія «Виклад фактів у галузі прав людини» видається Центром прав людини при Відділенні Організації Об'єднаних Націй у Женеві. Вона освітлює питання прав людини, які вивчаються або викликають особливий інтерес.

Публікації цієї серії розповсюджуються безкоштовно в усьому світі. Вони можуть перекладатися на інші мови, окрім офіційних мов Організації Об'єднаних Націй, за умови, що їх зміст не змінюється, що організація, яка передруковує їх, інформує про це Центр людини в Женеві і що цей Центр зазначається як джерело інформації.

ПРИМІТКА

Означення та виклад матеріалу в цьому виданні не означає висловлення з боку Секретаріату Організації Об'єднаних Націй, Програми Організації Об'єднаних Націй щодо населених пунктів або Всесвітньої організації охорони здоров'я будь-якого судження стосовно правового статусу тієї чи тієї країни, території, міста, району чи їхніх органів влади або стосовно делімітації їхніх кордонів.

* * *

Матеріали, що містяться в цій публікації, можна відтворювати без дозволу за умови включення відповідного посилання й відсилення примірника, в якому міститься передрукований матеріал, в Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй із прав людини (Palais des Nations, 8–14 avenue de la Paix, CH-1211 Geneva 10, Switzerland).

ЗМІСТ

СКОРОЧЕННЯ.....	6
ВСТУП.....	7
I. ЩО ОЗНАЧАЄ ПРАВО НА ВОДУ?.....	9
A. Право на воду в міжнародному праві в царині прав людини	9
B. Ключові аспекти права на воду	14
C. Поширені хибні судження стосовно права на воду	18
D. Зв'язок між правом на воду та іншими правами людини.....	19
E. Застосовність принципу недискримінації до права на воду	21
F. Що означає правозахисний підхід до забезпечення безпечною питною водою?.....	22
II. ЗАСТОСОВНІСТЬ ПРАВА НА ВОДУ ДО КОНКРЕТНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ.....	25
A. Нужденні люди в міських і сільських районах	25
B. Жінки	27
C. Діти	28
D. нваліди	29
E. Біженці та внутрішньо переміщені особи.....	30
F. Корінні народи	31
III. ЯКИМИ Є ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВ І ЗАВДАННЯ ІНШИХ СУБ'ЄКТІВ?	34
A. Загальні зобов'язання	34
B. Три види зобов'язань.....	36
C. Завдання інших суб'єктів.....	37
D. Обов'язки та відповідальність у конкретних ситуаціях	41

IV. МОНИТОРИНГ ПРАВА НА ВОДУ І ПІДЗВІТНІСТЬ ДЕРЖАВ	49
А. Підзвітність і нагляд на національному рівні	49
В. Підзвітність на регіональному рівні.....	54
С. Міжнародний моніторинг	55
ДОДАТОК	58

СКОРОЧЕННЯ

ЦЕСП	Центр з економічних і соціальних прав
ЦЖПВ	Центр із житлових прав і виселень
ВПО	Внутрішньо переміщені особи
МОП	Міжнародна організація праці
ЦРТ	Цілі розвитку тисячоліття
НДО	Недержавна організація
НПЗУ	Національна правозахисна установа
УВКПЛ	Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй із прав людини
ПРООН	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
Габітат- ООН	Програма Організації Об'єднаних Націй щодо населених пунктів
ЮНІСЕФ	Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй
ВОЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я

ВСТУП

Вода є субстратом життя. Безпечні ресурси питної води та санітарні послуги є необхідними для життєзабезпечення та підтримки здоров'я; вони мають засадниче значення для гідності всіх людей. Водночас 884 млн. людей не мають доступу до покращених джерел питної води, а у 2,5 млрд. людей немає доступу до покращених санітарних систем¹. Хоча ці цифри частково прояснюють проблемну ситуацію, насправді все набагато гірше, оскільки мільйони малозабезпечених людей, які мешкають у неформальних поселеннях, просто не враховуються в національних статистичних даних. Витоки нинішньої кризи з водою та санітарними послугами лежать у злиднях, нерівноправності та нерівності можливостей, що поглиблюється соціальними й екологічними проблемами: прискоренням урбанізації, змінами клімату, зростанням забруднення довкілля та вичерпанням водних ресурсів².

Для пошуку шляхів виходу з цієї кризи міжнародне співтовариство дедалі краще усвідомлює, що доступ до безпечної питної води та санітарних послуг має розглядатися в контексті прав людини. Про такий доступ безпосередньо йдеться зокрема в Конвенції про права дитини, Конвенції з ліквідації всіх форм дискримінації проти жінок і в Конвенції про права інвалідів. У 2002 році Комітет Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав ухвалив своє зауваження загального порядку № 15 про право на воду, яке визначається як забезпечення кожній людині «достатньої кількості нешкідливої та доступної в економічному та фізичному плані води для задоволення її особистих і побутових потреб». Через чотири роки Підкомісія Організації Об'єднаних Націй із заохочення та захисту прав людини ухвалила керівні засади зі здійснення права на доступ до питної води та санітарних послуг. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) також наголосила, що вихідним пунктом та об'єднаним принципом дер-

¹ См. United Nations Children's Fund and World Health Organization, *Progress on Drinking Water and Sanitation: Special Focus on Sanitation* (2008). Улучшенные джерелои питьевой воды включают джерелои, защищенные от внешнего загрязнения, особливо от фекалий. В то же время термин «улучшенные» не обязательно означает, что вода в них безопасна. Улучшенные санитарные системы представляют собой системы, обеспечивающие гигиеническую изоляцию экскрементов от контакта с людьми.

² United Nations Development Programme, *Human Development Report 2006: Beyond Scarcity-Power, poverty and the Global Water Crisis* (Basingstoke, United Kingdom, Palgrave Macmillan, 2006).

жавних заходів у царині води та санітарних послуг є визнання права на воду як одного із засадничих прав людини. У 2008 році Рада з прав людини заснувала мандат «незалежного експерта з питань правозахисних зобов'язань, пов'язаних із доступом до безпечної питної води та санітарних послуг», аби сприяти роз'ясненню масштабу та змісту таких зобов'язань.

У кількоих національних конституціях захищено право на воду або визначено загальну відповідальність держави за забезпечення доступу до безпечної питної води та санітарних послуг для всіх. Суди в різних правових системах також ухвалювали рішення у справах, пов'язаних зі здійсненням права на воду, зачіпаючи такі питання, як забруднення водних джерел, довільне та незаконне відключення санітарних систем і відсутність доступу до них.

Нинішня публікація ґрунтується на доповіді «Право на воду», оприлюдненій у 2003 році Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВОЗ), Управлінням Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй із прав людини (УВКПЛ), Центром із житлових прав і виселеннях (ЦЖПВ), «ВотерЕйд» і Центром з економічних і соціальних прав. Публікація починається з роз'яснення того, що означає право на воду; далі в ній проілюстровано значення цього права для конкретних людей і груп, а потім детально викладено обов'язки держав щодо згаданого права. Публікація завершується оглядом механізмів міжнародної підзвітності та контролю на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Як буде з'ясовано в розділі I, вода та санітарні послуги мають різний статус у міжнародному праві. Водночас часто в міжнародних деклараціях і зобов'язаннях, включаючи Цілі розвитку тисячоліття, санітарні послуги міцно пов'язані з правом на воду. Саме тому ці дві проблеми згадуються разом у багатьох частинах цього видання.

I. ЩО ОЗНАЧАЄ ПРАВО НА ВОДУ?

A. ПРАВО НА ВОДУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ В ЦАРИНІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Хоча воду безпосередньо не визнано самостійним правом людини в міжнародних угодах, міжнародне право в царині прав людини пов'язано з конкретними обов'язками, що стосуються доступу до безпечної питної води. Ці обов'язки вимагають від держав забезпечення доступу всіх до достатньої кількості безпечної питної води для особистих і побутових потреб, які визначено як воду для пиття, особистої санітарії, прання одягу, приготування їжі, а також особистої та побутової гігієни. Такі обов'язки також вимагають від держав поступового забезпечення доступу до достатніх санітарних послуг як засадничого елементу забезпечення людської гідності та права на приватне життя, а також захисту якості джерел і ресурсів питної води.

Статус санітарних послуг відповідно до міжнародного права в царині прав людини

Близько 2,5 млрд. людей досі не мають доступу до безпечних санітарних послуг. Це має глибоко негативний вплив на чимало прав людини. Наприклад, без санітарних послуг неможливо користуватися правом на достатнє житло. Вплив відсутності санітарних послуг на здоров'я людей уже добре задокументовано. Саме їхньою відсутністю пояснюються до чверті всіх смертей у віковій групі до 5 років і саме цей фактор створює серйозну загрозу для права на здоров'я. Недостатність санітарних послуг також якнайсерйозніше впливає на якість води та загрожує самому праву на воду.

Хоча санітарні послуги наразі не визнано як самостійне право, є враження, що дедалі численніші міжнародні, регіональні та державні декларації, а також державні законодавчі акти свідчать про рух у напрямку такого визнання. Незалежний експерт із питання про правозахисні зобов'язання, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг, висловила на підтримку визнання права на санітарію як окремого права (см. A/HRC/12/24).

Концепцію базових потреб у воді для задоволення найголовніших потреб людини вперше було висунуто на Конференції Організації Об'єднаних Націй із водних ресурсів у Мар-дель-Плате, Аргентина. У Плані дій цієї конференції сказано, що всі народи незалежно від етапу свого розвит-

ку та соціально-економічних умов мають право на доступ до питної води, кількість і якість якої мають відповідати їхнім базовим потребам. Порядок денний на XXI сторіччя, ухвалений на Конференції Організації Об'єднаних Націй із довкілля та розвитку в 1992 році, підтверджує цю тезу. Згодом у низці інших планів дій про доступ до безпечної питної води та санітарних послуг ішлося як про одне з прав людини. У Програмі дій Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку 1994 року держави заявили, що всі люди мають право на достатній життєвий рівень для себе та своїх родин, включно з достатнім забезпеченням продуктами харчування, одягом, житлом, водою та санітарними послугами. У порядку денному Габітат, ухваленому Конференцією Організації Об'єднаних Націй щодо населених пунктів (Габітат II) у 1996 році, воду та санітарні послуги також визнано як частину права на достатній життєвий рівень.

Право на воду визнано й у регіональних деклараціях. Рада Європи зазначила, що в кожної людини є право на достатню кількість води для задоволення її базових потреб³. У 2007 році лідери країн Азійсько-Тихоокеанського регіону погодилися визнати право на безпечну питну воду та базові санітарні послуги як головне право людини та засадничий аспект безпеки людини⁴. В Абуджійській декларації, ухваленій на першому Саміті країн Африки та Південної Америки у 2006 році, очільники держав та урядів зробили заяву, що вони сприятимуть праву своїх громадян на доступ до чистої та безпечної води, а також до санітарних послуг у рамках своїх відповідних юрисдикцій. Хоча такі декларації не є юридично обов'язковими, проте вони свідчать про наявність консенсусу та є політичною заявою про наміри у зв'язку з важливістю визнання та здійснення права на воду.

У листопаді 2002 року Комітет з економічних, соціальних і культурних прав ухвалив своє зауваження загального порядку № 15 про право на воду, яке визначається як право кожного на достатню, безпечну, прийнятну, а також фізично й економічно доступну воду для особистих і побутових потреб⁵. Хоча в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права не йдеться безпосередньо про право на воду, Комітет наголосив, що право на воду є частиною права на достатній життєвий рівень, а також і права на достатнє харчування, житло та одяг. Комітет також наголосив, що

³ Recommendation Rec(2001)14 of the Committee of Ministers to member States on the European Charter on Water Resources.

⁴ Message from Beppu, 1st Asia-Pacific Water Summit, Beppu, Japan, 3–4 December 2007.

⁵ Заповіді загального порядку -- це авторитетне тлумачення експертним органом засад різних міжнародних пактів, включно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права.

право на воду невідривно пов'язано з правом на здоров'я, достатнє житло та харчування.

У пункті 1 статті 11 Пакту конкретно названо низку прав, що впливають із права на достатній життєвий рівень і створюють умови для його здійснення, «що включає достатнє харчування, одяг і житло». Вираз «що включає» свідчить про те, що цей перелік прав не є вичерпним. Право на воду однозначно потрапляє в категорію гарантій, необхідних для забезпечення достатнього життєвого рівня, зокрема у зв'язку з тим, що воно є однією з найголовніших умов виживання.

*Джерело:
Зауваження загального порядку № 15 (2002)
про право на воду, пункт 3*

У 2006 році Підкомісія із заохочення та захисту прав людини ухвалила керівні принципи здійснення права на доступ до питної води та санітарних послуг. У цих керівних принципах використано сформульоване Комітетом визначення права на воду, а відповідно право на доступ до санітарних послуг визначається як право кожного на доступ до достатніх і безпечних санітарних послуг, що уможливають забезпечення охорони здоров'я населення та довкілля⁶.

У 2007 році УВКПЛ підготувало на прохання Ради з прав людини дослідження про масштаби та зміст обов'язків у царині прав людини, пов'язаних із доступом до безпечної питної води та санітарних послуг (A/HRC/6/3). У ньому Верховний комісар із прав людини дійшов висновку, що прийшов час визнати доступ до безпечної питної води та санітарних послуг як одне з прав людини.

Окрім того, конкретні зобов'язання щодо доступу до безпечної питної води та санітарних послуг дедалі більше визнаються в найголовніших договорах із прав людини, насамперед у рамках права на достатній життєвий рівень і права на здоров'я.

**Міжнародні договори із прав людини,
пов'язані з конкретними зобов'язаннями,
що стосуються доступу до безпечної питної води
та санітарних послуг**

- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок, ухвалена у 1979 році (стаття 14 2))
- Конвенція № 161 Міжнародної організації праці (МОТ) про служби гігієни праці, ухвалена у 1985 році (стаття 5)

⁶ E/CN.4/Sub.2/2005/25. Керівні принципи покликані надати допомогу посадовим особам урядів, відповідальним за вироблення політики, міжнародним установам та представникам організацій громадянського суспільства у здійсненні права на питну воду та санітарні послуги.

- Конвенція про права дитини, ухвалена у 1989 році (статті 24 та 27 3))
- Конвенція про права інвалідів, ухвалена у 2006 році (стаття 28)

Обов'язки, що стосуються доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, також мають на думці в низці інших міжнародних договорів із прав людини та впливають із обов'язків, що стосуються заохочення та захисту інших прав людини, включно з правом на життя, достатнє житло, освіту, харчування, здоров'я та культурне життя. Тлумачачи право на життя відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Комітет із прав людини у своєму зауваженні загального порядку № 6 (1982) наголосив, що окрім захисту від активних дій з метою позбавлення життя, це право також покладає на державу обов'язок забезпечувати доступ до засобів виживання та вимагає від держав здійснення позитивних заходів, зокрема для зниження дитячої смертності, збільшення тривалості життя та ліквідації випадків недоживлення та епідемій. У своєму зауваженні загального порядку № 14 (2000) про право на найвищий досяжний рівень здоров'я Комітет з економічних, соціальних і культурних прав наголосив, що історія розробки Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, а також формулювання його статті 12 2) свідчать про те, що право на здоров'я поширюється й на засадничі передумови здоров'я, включно з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг.

На регіональному рівні — і в Африканській хартії прав і підстав добробуту дитини (1990 рік), і в Протоколі до Африканської хартії прав людини та народів стосовно прав жінок в Африці (2003 рік) — передбачено чіткі зобов'язання в царині прав людини, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг. Додатковий протокол до Американської конвенції про права людини в царині економічних, соціальних і культурних прав (1988 рік) наголошує, що всі мають право на життя у здоровому середовищі та на доступ до базових державних послуг (стаття 11.1). Арабська хартія прав людини (2004 рік) аналогічно визнає право всіх на найвищий досяжний рівень здоров'я, задля чого державам необхідно забезпечити базове харчування та безпечну питну воду для всіх, а також належні санітарні системи (стаття 39).

Хоча переглянута Європейська соціальна хартія (1996 рік), Американська конвенція про права людини (1969 рік) та Африканська хартія прав людини і народів (1981 рік) не містять чітко обумовлених зобов'язань у царині прав людини щодо забезпечення доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, в ухвалених на цій основі юридичних приписах захист такого доступу впливає зі здійснення інших прав людини, включно із правом на достатнє житло, здоров'я та життя.

**Зобов'язання в царині прав людини із забезпечення доступу
до безпечної питної води та санітарних послуг
відповідно до переглянутої Європейської соціальної хартії**

Європейський комітет із соціальних прав дійшов висновку про те, що право на достатнє житло, передбачене в статті 31 переглянутої Європейської соціальної хартії, включає конкретні зобов'язання, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарії:

Стаття 31 1) гарантує доступ до достатнього житла, яке означає структурно безпечне житло, водночас безпечне з погляду санітарії та здоров'я, тобто обладнане всіма базовими комунальними системами, включно з водопостачанням, опаленням, видаленням відходів, каналізацією, електроенергією; не переповнене та із забезпеченою законом гарантією володіння.

Джерело:

Скарга № 27/2004, Європейський центр за права рома проти Італії, Рішення по суті справи, 7 грудня 2005 року

У деяких міжнародних керівних та інших принципах містяться пункти, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг. Хоча вони не є юридично обов'язковими, та водночас є корисним орієнтиром у контексті конкретних зобов'язань із забезпечення такого доступу, зокрема для таких конкретних груп населення, як ув'язнені, трудящі, біженці та внутрішньо переміщені особи (ВПО), люди похилого віку, а також корінні народи⁷.

Міжнародне гуманітарне й екологічне право також передбачає конкретну гарантію щодо доступу до безпечної питної води та санітарних послуг. Женевські конвенції (1949 рік) та Додаткові протоколи до них (1977 рік) визначають засадничу важливість доступу до безпечної питної води та санітарних послуг для забезпечення здоров'я й виживання в умовах міжнародних і не міжнародних збройних конфліктів. Протокол щодо проблем води та здоров'я до Конвенції Європейської економічної комісії Організації Об'єднаних Націй 1992 року з охорони та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер передбачає, що держави-учасниці мають здійснювати належні заходи із забезпечення доступу до питної води та санітарних послуг, а також захищати водні ресурси, що використовуються як

⁷ Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими; Правила Організації Об'єднаних Націй, стосовно захисту неповнолітніх, позбавлених свободи; Принципи Організації Об'єднаних Націй стосовно осіб похилого віку; Керівні принципи з питання про переміщення осіб всередині країни; Рекомендація МОП № 115 про житлове будівництво для працівників; Добровільні керівні принципи на підтримку поступового здійснення права на достатнє харчування в контексті національної продовольчої безпеки Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй; Декларація Організації Об'єднаних Націй про корінні народи.

джерела питної води, від забруднення. Африканська конвенція про охорону природи та природних ресурсів (2003 рік) також передбачає, що держави-учасниці договорів докладають зусиль для гарантування для свого населення достатнього та безпервного постачання води належної якості.

Нарешті, в конституціях багатьох країн містяться безпосередні згадки про право на воду, включно з Конституцією Болівії (багатонаціональна держава), Демократичної Республіки Конго, Уганди, Уругваю, Екватору та Південної Африки. Право на санітарні послуги також визнано в конституціях та актах національного законодавства, зокрема в Алжирі, Болівії (багатонаціональна держава), на Мальдівських Островах, в Уругваї, Шри-Ланці та Південній Африці. У конституціях інших країн сказано про загальну відповідальність держави за забезпечення доступу до безпечної питної води та санітарних послуг⁸.

В. КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ВОДУ

- **Право на воду містить свободи.** Ці свободи включають захист від довільного та незаконного відключення; заборону незаконного забруднення водних ресурсів; недискримінацію у доступі до безпечної питної води та санітарних послуг, особливо на ґрунті земельного або житлового становища; невтручання в доступ до наявного водопостачання, особливо до традиційних джерел води, а також забезпечення того, щоб під час здійснення доступу до води чи санітарних послуг за межами жител не виникала загроза для особистої безпеки.
- **Право на воду містить матеріальні права.** Ці матеріальні права включають доступ до мінімальної кількості безпечної питної води для підтримки життя та здоров'я; доступ до безпечної питної води та санітарних послуг в умовах позбавлення волі, а також участь в ухваленні рішень, пов'язаних із водою та санітарними послугами, на національному та місцевому рівнях.

У своєму зауваженні загального порядку № 15 Комітет з економічних, соціальних і культурних прав пояснив масштаб і зміст права на воду, виклавши, що мається на думці під поняттям достатньої, безпечної, прийнятної, фізично й економічно доступної води для особистих і побутових потреб.

- **Водопостачання для кожної людини має бути достатнім і безпервним, аби задовольняти особисті та побутові потреби,** включно з водою для пиття, прання одягу, приготування їжі, а також для особистої та побутової гігієни. Інші різновиди побутового використання

⁸ Див., наприклад, конституції Гамбії, Замбії, Ірану (Ісламська Республіка), Камбоджі, Колумбії, Мексики, Нігерії, Панами, Португалії, Філіпін, Еритреї та Ефіопії.

води, включно з плавальними басейнами та садівництвом, не включаються у право на воду.

ВІЛ/СНІД і конкретні потреби у воді

Життя з ВІЛ/СНІД вимагає частого миття та приділення особливої уваги особистій гігієні [...]. Рани та ділянки ушкоджень необхідно промивати, а одяг і постільна білизна перуться часто. Поширеним явищем є висока температура, що супроводжується збільшеним потовиділенням, тому багато хто п'є більше води [...]. Для того, щоб уникнути туберкульозу — найпоширенішої опортуністичної інфекції, — потрібні чисті, добре провітрювані житла. Усе це вимагає додаткової води, що не завжди є легкодоступною.

Джерело:

WaterAid Ethiopia and Prognyst,

«Making the links: Mapping the relationship between water, hygiene and sanitation and HIV/AIDS — a joint think piece» (2004).

Адреса www.wateraid.org

Саме тому право на воду поширюється на доступ до води для життєзабезпечення та здоров'я, а також для задоволення базових потреб і не створює ні для кого права на необмежену кількість води. За даним ВОЗ для задоволення базових потреб, коли виникає небагато проблем, пов'язаних зі здоров'ям, необхідно від 50 до 100 літрів води на добу. Доступ до 20–25 літрів на людину на добу є мінімальним рівнем; проте в такій ситуації виникають проблеми, пов'язані зі здоров'ям, оскільки такого обсягу води не досить для задоволення базових гігієнічних і споживацьких потреб⁹.

Згадані кількості мають лише орієнтовний характер, оскільки вони залежать від конкретного контексту й можуть бути різними для різних груп залежно від стану здоров'я, становища, праці, кліматичних умов та інших факторів. Матерям-годувальницям, вагітним жінкам або особам, які живуть із ВІЛ/СНІДом, потрібно більше води, ніж 50–100 літрів на добу.

У будь-який окремо взятий момент часу половину лікарняних ліжок у світі займають пацієнти, вражені інфекціями, що передаються через воду.

Джерело:

www.un.org/waterforlifedecade

- **Вода для особистих і побутових потреб має бути безпечною та прийнятною.** Відповідно до зауважень загального порядку № 15 вода має бути захищена від зараження мікробами та паразитами, хімічними

⁹ G. Howard and J. Bartram, «Domestic water quantity, service level and health» (World Health Organization, 2003), p. 22.

й радіологічними речовинами, які є загрозою для здоров'я людей. Окрім того, вода має бути прийнятної кольору, запаху та смаку, щоб люди не вдавалися до забруднених альтернативних джерел, що можуть виглядати привабливіше. Ці вимоги стосуються всіх джерел водопостачання, включно з водою у водогоні, цистернах, на лотках і в захищених колодязях.

Безпеку питної води зазвичай визначають на підставі національних та/або місцевих стандартів якості питної води. Керівні принципи ВОЗ щодо якості питної води є основою для розробки національних стандартів, що в разі належного застосування забезпечать безпеку питної води¹⁰.

Близько 90% каналізації та 70% промислових відходів у країнах, що розвиваються, скидають у водотоки без очищення, незрідка забруднюючи джерела води, що в іншому разі могли би використовуватися.

Джерело:

www.un.org/waterforlifedecade.

Відсутність належних санітарних систем у багатьох частинах земної кулі призвела до значного поширення забруднення джерел води, від яких залежить виживання місцевого населення. У своєму зауваженні загального порядку № 15 Комітет наголосив, що забезпечення доступу до достатніх санітарних послуг є одним із головних механізмів захисту якості джерел і ресурсів питної води.

- **Вода та санітарні послуги мають бути фізично доступні** й розташовані в межах безпечної досяжності для всіх груп населення з урахуванням потреб конкретних груп, включно з інвалідами, жінками, дітьми та людьми похилого віку.

Наші головні проблеми в сільських громадах є такими: необхідність щоденно долати пішки великі відстані від двох до трьох кілометрів до громадської водогінної колонки; перенесення важких посудин на голові (від 20 до 25 літрів за один раз); довгі черги біля колонок; у разі зараження води в цій загальній колонці виникає загроза для всього поселення.

Джерело:

Жінка з Південної Африки, проект «Голос води», 2003 рік

Хоча право на воду не передбачає, що всі повинні мати доступ до води та санітарних послуг просто вдома, воно все же вимагає, щоб відповідні умови було створено у безпосередній близькості або на розумній відстані від кожного житла. Вода та санітарні послуги також мають забезпечуватися

¹⁰ Третє видання (2008 рік) можна отримати за адресою: www.who.int.

у школах і лікарнях, на робочих місцях, у місцях позбавлення волі, а також у таборах для біженців і ВПО.

Відстань, яку долають жінки в Африці та Азії, коли йдуть за водою, складає пересічно шість кілометрів.

Оскільки кількість щоденно доступної води визначається переважно відстанню до джерела води і часом її набирання, розумною вважається така відстань, яка дає кожному змогу набирати достатньо води для покриття особистих і побутових потреб. За даними ВОЗ, задля забезпечення щоденного базового доступу до 20 літрів води, джерело води має бути розташоване в радіусі 1000 метрів від житла, а час набирання води не має перевищувати 30 хвилин. Коли вода подається до житла водогоном, доступ набуває оптимального характеру, і кожній людині здебільшого забезпечується не менш ніж 100 літрів на день¹¹. Тому ПРООН підтверджує у своїй «Доповіді про розвиток людських ресурсів» за 2006 рік, що наявність у житлі водогону з чистою водою є оптимальним засобом для забезпечення розвитку людини. Водопостачання жител також усуває необхідність для жінок і дітей витратити час і сили на доправлення води з дальних джерел.

- **Послуги водопостачання мають бути економічно доступними для всіх.** Жодна людина чи група людей не має бути позбавлена доступу до безпечної питної через те, що вони неспроможні її оплачувати.

Відсутність економічно доступної води на Гаїті

У Пор-де-Пе, Гаїті респонденти опитування домогосподарств повідомили, що коли ціни на воду занадто високі, то вони беруть воду для задоволення своїх побутових потреб із вкрай забруднених річок (31,1%). Окрім того, за таких обставин у деяких домогосподарствах перестають митися (22,2%) або готувати їжу (26,7%).

Джерело:

Center for Human Rights and Global Justice and others, Wdch nan Soley: The Denial of the Right to Water in Haiti, по адресу www.chrgj.org/projects/docs/wchnansoley.pdf (accessed 28 April 2010)

Відповідно жодні прямі та непрямі витрати, пов'язані з водою та санітарними послугами, не повинні заважати доступу до таких послуг і не повинні ставити під загрозу можливість здійснювати ті чи інші права людини, як право на харчування, освіту, достатнє житло чи здоров'я. Вимога економічної доступності також передбачає, що відшкодування витрат не має стати бар'єром на шляху доступу до

¹¹ Howard and Bartram, «Domestic water quantity», pp. 22–26.

безпечної питної води та санітарних послуг, особливо для нужденних. Наприклад, як орієнтир ПРООН пропонує щонайбільше 3% від доходу домогосподарств.

Взаємозв'язок між доступом до безпечної питної води та відшкодуванням витрат у міжнародних деклараціях

Міжнародне співтовариство наголошує, що доступу до води для особистих і побутових потреб не має загрожувати необхідність відшкодування витрат. У Плані здійснення Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні зі сталого розвитку 2002 року наголошується, що цілі з відшкодування витрат не мають ставати бар'єром на шляху доступу малозабезпечених до безпечної питної води. У Порядку денному на XXI сторіччя сказано, що за користування безпечною питною водою понад межі задоволення базових потреб має стягуватися належна плата.

Загалом малозабезпечені домогосподарства не повинні нести занадто високий тягар витрат на воду та санітарні послуги.

С. ПОШИРЕНІ ХИБНІ СУДЖЕННЯ СТОСОВНО ПРАВА НА ВОДУ

- **Чи вимагає право на воду безкоштовного забезпечення водою?**
Право на воду вимагає, щоб водопостачання було економічно доступним для всіх і щоб ніхто не був позбавлений доступу внаслідок неплатоспроможності. Як такі, норми прав людини не передбачають права на безкоштовну воду. Водночас у певних обставинах можливим є безкоштовне забезпечення доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, якщо людина або домогосподарство не здатні його сплачувати. Одним з-поміж головних обов'язків держави є здійснення цього права щонайменше на мінімальних необхідних рівнях, включно з доступом до мінімального необхідного обсягу води.

У зауваженні загального порядку № 15 зазначено, що для забезпечення економічної доступності води державам слід здійснити необхідні заходи, що можуть включати зокрема здійснення належної цінової політики, включно з постачанням безкоштовної або дешевої води.

- **Чи поширюється право на воду на рослинництво та тваринництво? Як це співвідноситься із водою для екології?**

Вода є необхідною для життя, але також є ключем до продовольчої безпеки, отримання прибутків та охорони довкілля. Право на воду стосується тільки особистих і побутових потреб, тобто питної води, води для прання одягу, приготування їжі й особистої та

побутової гігієни. Воно не стосується води для рослинництва чи тваринництва або води для підтримання екологічних систем. Доступ до води для сільського господарства — зокрема для малих землевласників — підпадає під право на достатнє харчування, передбачене в статті 11 Пакту. Водночас у зауваженні загального порядку № 15 сказано, що необхідно приділяти першочергову увагу «водним ресурсам, необхідним для попередження голоду та захворювань, а також забезпеченню водопостачання, необхідного для виконання ключових зобов'язань щодо кожного з передбачених у Пакті прав». Пам'ятаючи про взаємозалежність і неподільність усіх прав людини, можна сказати, що право на воду передбачає пріоритетність водокористування в рослинництві та тваринництві, коли це необхідно для попередження голоду.

Водночас право на воду пов'язано з певними наслідками в царині керування водними ресурсами, оскільки воно вимагає пріоритетного приділення води на особисті та побутові потреби для всіх. На такі потреби припадає мізерна частка від загального обсягу спожитої води, зазвичай менш ніж 5%, тоді як найбільше споживання води помічено у зрошуванні, на яке згідно з даними ПРООН, нині припадає більш ніж 80% від обсягу спожитої води в країнах, що розвиваються.

D. ЗВ'ЯЗОК МІЖ ПРАВОМ НА ВОДУ ТА ІНШИМИ ПРАВАМИ ЛЮДИНИ

Доступ до безпечної питної води є головною попередньою умовою для здійснення кількох прав людини, включно з правом на освіту, житло, здоров'я, життя, працю та захист від бруталного, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження та покарання. Окрім того, цей фактор має вирішальне значення для забезпечення гендерної рівності та викорінення дискримінації.

Наприклад, щодо того, що стосується права на освіту: коли для дівчат у навчальних закладах не виокремлено туалетного блоку, батьки часто не пускають дітей до школи, особливо після початку менструального циклу¹².

Відсутність доступу до безпечної питної води та санітарних послуг також спричиняє серйозні наслідки для права на здоров'я. Згідно з даними ПРООН, щороку близько 1,8 млн. дітей помирають від діареї та інших

¹² UN-Water, «Sanitation contributes to dignity and social development», factsheet No. 3 (2009).

захворювань, викликаних недостатньо чистою водою та незадовільними санітарними послугами, що набагато більше від кількості жертв внаслідок конфліктів із застосуванням сили. Набирання води у віддалених пунктах водозбору також пов'язане із серйозними наслідками для здоров'я, особливо для жінок і дітей. Окрім того, що перенесення води є важким фізичним навантаженням, жінки та діти також зазнають ризику захворювань, викликаних контактом із водою, включно з шистосомозом. Той факт, що на жінок і дітей лягає головний тягар забезпечення водою, також згубно впливає на їхні можливості щодо отримання освіти та іншої продуктивної діяльності (див. також розділ II далі).

У нас немає можливості користуватися водою з міської системи водопостачання. Нам доводиться носити її з джерела. Через це в мене тепер грижа.

*Джерело:
Жінка Турції, проект «Голос води», 2003 рік*

Якщо в житлі відсутні водогін і санвузол, то виникають проблеми зі здійсненням права на приватне життя та фізичну безпеку. Якщо в житлі відсутня належна санітарна система, то жінкам і дітям часто доводиться користуватися спільними вбиральнями. У цьому разі потерпає їхнє право на приватне життя та безпеку, оскільки вони стають вразливими для домагань, нападів, насильства та гвалтувань.

Окрім того, доступ до безпечної питної води та санітарних послуг має край важливе значення для тих, кого позбавлено волі. Наявність такого доступу є обов'язковою попередньою умовою для цілей гуманного поводження з особами, позбавленими волі, на принципах поваги до належної їм гідності.

Водночас здійснення права на воду може залежати від того, до якої міри забезпечено інші права людини. Доступ до безпечної питної води та санітарних послуг ризикують втратити насамперед ті, хто не має прав на достатнє житло, освіту, працю або соціальне забезпечення. Відсутність гарантованої власності, яка є засадничим елементом права на достатнє житло, часто є причиною, через яку органи влади відмовляють мешканцям нетрів у доступі до безпечної питної води та санітарних послуг. Окрім того, відключення від водопостачання часто використовують домовласники або органи влади для того, щоб змусити людей залишити їхні житла. Поліпшення доступу до безпечної питної води та санітарних послуг незрідка залежить від висловлення претензій з боку обмежених у цьому осіб. Відсутність прав на свободу висловлення думок, зібрань або асоціацій суттєво звужує можливості окремих осіб і груп населення обстоювати своє право на поліпшення житлових умов.

Е. ЗАСТОСОВНІСТЬ ПРИНЦИПУ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ДО ПРАВА НА ВОДУ

У світі більш ніж досить води для побутових цілей, для сільського господарства та для промисловості. Проблема полягає в тому, що деякі люди — зокрема нужденні — є систематично виключеними з доступу внаслідок їхньої нужденності, їхніх обмежених юридичних прав або державної політики, що обмежує доступ до інфраструктури водозабезпечення для життя та життєдіяльності.

*Джерело:
ПРООН, Доповідь про розвиток людини, 2006 рік*

Дискримінація означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження, що ґрунтується на конкретних ознаках відповідної особи, включно з расою, релігією, віком або статтю й має на меті чи як наслідок знищення або применшення визнання, використання або здійснення прав людини та головних свобод. Дискримінація пов'язана з маргіналізацією конкретних груп населення, а її причина здебільшого випливає зі структурної нерівності в суспільстві. У пункті 2 статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права визначено такі невичерпні підстави для недискримінації: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні та інші переконання, національне або соціальне походження, майновий стан, народження або інші обставини. На думку Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, «інші обставини» включають інвалідність, сексуальну орієнтацію та гендерну приналежність, стан здоров'я, нужденність або економічну маргіналізацію¹³.

Недискримінація та рівність є засадничими принципами прав людини і критично важливими компонентами права на воду. Дискримінація щодо доступу до безпечної питної води та санітарних послуг може впливати з дискримінаційних законів, політики або заходів; в ухилі політики вбік виключення певних груп населення; в дискримінаційній політиці керування водними ресурсами; у відмові забезпечити гарантоване володіння; в обмеженні участі в ухваленні рішень; а також у відсутності захисту від дискримінаційної практики з боку приватних суб'єктів.

Вплив дискримінації поглиблюється, коли ті чи ті особи потерпають від подвійної або множинної дискримінації, наприклад від дискримінації за ознакою статі та раси, або національного походження, або інвалідності. Комітет акцентував важливість розв'язання проблеми такої множинної дискримінації у своєму зауваженні загального порядку № 16 — про рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма економічними, соціальними

¹³ Див. Зауваження загального порядку № 20 (2009) про недискримінацію в економічних, соціальних і культурних правах.

та культурними правами. Так, наприклад, коли доступ до води є важким через фізичні перешкоди для громад, що зазнають злиднів та економічної маргіналізації, тягар забезпечення родин водою часто лягає на жінок, що ставить їхню особисту безпеку під додатковий ризик. Держави мають забороняти й викоринювати дискримінацію на будь-якому ґрунті, а також забезпечувати рівність у законі й на практиці під час забезпечення доступу до безпечної питної води та санітарних послуг.

F. ЩО ТАКЕ ПРАВОЗАХИСНИЙ ПІДХІД ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕЧНОЮ ПИТНОЮ ВОДОЮ?

Підхід до забезпечення безпечною питною водою та санітарними послугами з позицій прав людини може спонукати людей, зокрема і з нужденних та маргіналізованих прошарків, домагатися підвищення поінформованості про свої юридичні права й розширювати наявні в них можливості для реалізації їх. Правозахисний підхід привносить у сектор водопостачання нову парадигму: забезпечення безпечною питною водою вже не вважається добродієм, а існує як юридичне право, в центрі якого стоїть людська особистість.

Хоча норми прав людини автоматично не розв'язують складних політичних проблем у царині фінансування, постачання або регулювання, вони водночас є міжнародними стандартами, що скеровують політичні або економічні рішення стосовно розподілу водних ресурсів; а також дають людям право, аби їх вислухали, ухвалюючи рішення щодо води та санітарії, і дають змогу зміцнювати підзвітність держав у царині водопостачання та санітарних послуг.

Що таке правозахисний підхід до розвитку?

Правозахисний підхід до розвитку надає концептуальні рамки процесу розвитку людини, які нормативно засновані на міжнародних стандартах у царині прав людини, а оперативно спрямовані на заохочення та захист прав людини.

Правозахисний підхід поєднує норми, стандарти та принципи міжнародної системи прав людини в планах, політиці та процесі розвитку.

Відповідні норми та принципи містяться в численних міжнародних договорах і деклараціях. Ці принципи включають рівність і рівноправність, підзвітність, розширення можливостей та участь. Правозахисний підхід до розвитку включає:

- безпосередній зв'язок із правами;
- підзвітність;
- розширення можливостей;

- участь;
- недискримінацію та приділення уваги вразливим групам.

Правозахисний підхід до забезпечення безпечною питною водою та санітарними послугами містить принципи виходу з нинішньої кризи в царині водопостачання та санітарії. Попри те, що право на воду належить виключно до задоволення особистих і побутових потреб у воді, правозахисний підхід може й має використовуватися під час розгляду таких ширших питань, як керування водними ресурсами. Такий підхід, зокрема, вимагає, щоб жодна група населення не виключалася з цього процесу та щоб пріоритет під час розподілу обмежених громадських ресурсів було віддано тим, хто не має доступу до безпечної питної води або зустрічається з дискримінацією під час отримання такого доступу. Правозахисний підхід також слугує джерелом інформації у керуванні водними ресурсами, чітко визначаючи пріоритет особистих і побутових потреб під час розподілу води з урахуванням різних конфліктних стосовно одна одної потреб, як це визначено в зауваженні загального порядку № 15.

Розгляд води та санітарних послуг через призму прав людини дає змогу зробити висновок про те, що люди та громади повинні мати доступ до інформації й брати участь в ухваленні рішень. Нужденні та члени маргіналізованих груп часто бувають виключені з процесу ухвалення рішень стосовно води та санітарних послуг, тому їхні потреби рідко виявляються пріоритетними. Окрім того, участь громад у плануванні й розробці програм у царині водопостачання та санітарних послуг має вкрай важливе значення для забезпечення того, аби послуги в царині водопостачання та санітарії були якісними й відповідали реальним потребам, що, зрештою, забезпечувало би їхню сталість.

Доступ до інформації в південноафриканському праві

Закон Південної Африки про послуги в царині водопостачання 1997 року вимагає, щоб органи, які відповідають за водопостачання, здійснювали розумні заходи задля того, аби проекти їхніх планів із розвитку послуг у царині водопостачання доводилися до споживачів, потенційних споживачів та закладів системи водопостачання у межах їхніх повноважень, а також для отримання коментарів громадськості в розумні терміни. Окрім того, відповідні органи повинні розглядати всі отримані зауваження до затвердження відповідних планів розвитку і на вимогу звітувати про те, наскільки було враховано те чи те зауваження, а якщо не було враховано, то з якої причини.

Водночас участь громад може іноді заглушувати голос таких вразливих членів громади, як жінки й інваліди, тому необхідно забезпечувати, щоб усі

члени громади мали можливість висловитися в процесі ухвалення рішень із проблем водопостачання та санітарних послуг.

Жінки не відіграють жодної ролі в керуванні водними ресурсами; аналогічно вони не беруть участі в процесі ухвалення рішень на будь-яких етапах свого життя.

*Джерело:
Жінка з Турції, проект «Голос води», 2003 рік*

Одним з-поміж центральних елементів правозахисного підходу є також наполягання на підзвітності, що наголошує на обов'язках держави як носія зобов'язань із забезпечення доступу до безпечної питної води та санітарних послуг для тих, хто має на це право. На практиці підзвітність вимагає розробки законів і стратегій, створення установ, адміністративних процедур і механізмів правового захисту, а також захисту доступу до безпечної питної води та санітарних послуг.

II. ЗАСТОСОВНІСТЬ ПРАВА НА ВОДУ ДО КОНКРЕТНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

Деякі групи населення зазнають особливих труднощів зі здійсненням права на воду внаслідок дискримінації або стигматизації, або й того, й того. Для ефективного захисту права на воду необхідно враховувати конкретну ситуацію осіб і груп населення, зокрема тих, хто перебуває у вразливому стані. Державам слід здійснювати позитивні заходи для забезпечення того, щоб конкретні особи та групи населення не зазнавали дискримінації ані в контексті спрямованості, ані в контексті наслідків вжитих заходів. Так, наприклад, політика в царині водних ресурсів і санітарних послуг має розроблятися з урахуванням тих, хто потребує допомоги найбільше, й не бути спрямованою лише на групи більшості. Окрім того, державам, можливо, доведеться спрямовувати фінансові та людські ресурси для груп населення, які історично зазнавали дискримінації, задля того, щоб вони могли користуватися своїми правами так само, як інші групи в суспільстві.

Наведений далі розгляд конкретних груп населення покликаний проілюструвати деякі наслідки здійснення права на воду.

А. ЗЛИДЕННІ В МІСЬКИХ І СІЛЬСЬКИХ РАЙОНАХ

Я живу в нетрях у місті Пуні. Там є близько 200 халуп, де мешкає близько тисячі людей. Неодалік від наших нетрів є канал, яким воду подають у водоочисну споруду, а звідти — в місто. По обидва боки каналу — відкриті ділянки. Мешканці нетрів працюють у місті. Щоранку всі поспішають на роботу, але в нас є лише чотири громадські вбиральні. Це створює серйозні незручності, особливо для нас, жінок, оскільки чоловіки та діти можуть [справляти потребу] в будь-якому місці надворі [...]. Чоловіки йдуть митися до каналу. Жінки носять воду з каналу у відрах і миються у своїх халупах. Кажуть, що ми забруднюємо воду, що йде до водоочисної споруди.

Проте ми не маємо вибору. Політики з'являються в нас щоразу перед виборами і щоразу дають обіцянки, але після виборів знову про нас забувають.

Джерело:

Жінка Індії, проект «Голос води», 2003 рік

Більшість тих, у кого немає доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, живуть у бідних районах — і в містах, і в сільській місцевості.

У злидарів не лише менше можливостей стосовно доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, але й менше можливостей для того, щоб уникнути наслідків таких проблем.

Головна маса тих, у кого немає доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, припадає на сільських злидарів. Близько мільярдів сільських мешканців доводиться справляти потреби просто неба, що має серйозні наслідки для їхнього здоров'я, права на приватне життя й навіть фізичної безпеки.

Злидарі часто мають менший доступ до води й платять за неї більше

Попри те, що найбільш вразливі прошарки населення використовують найменше води, до того ж дуже низької якості, в багатьох країнах саме вони часто сплячуть за воду найбільше. Мешканці нетрів у Джакарті, Манілі та Найробі сплячуть за воду в'ятеро-вдесятеро більше порівняно з мешканцями багатих районів у тих самих містах, і більше, ніж споживачі води в Лондоні та Нью-Йорку. В Аккрі значна частина з 800 000 людей, що перебувають на межі бідності або нижче від неї, сплячуть за воду вдесятеро більше, ніж мешканці багатих районів.

*Джерело:
ПРООН, Доповідь про розвиток людини, 2006 рік*

Міські нужденні, що мешкають у нетрях, а на них припадає 42% міського населення в країнах, що розвиваються, також наражаються на особливо пекучі проблеми у цьому плані. Національні та місцеві органи влади часто не бажають підключати райони нетрів до систем водопостачання та санітарних послуг, оскільки нетрі є неформальними поселеннями. Постачальники комунальних послуг також посилаються на низку причин, через які вони не надають своїх послуг у таких районах, і зокрема твердять, що мешканці нетрів є неплатоспроможними і не є в стані забезпечити відшкодування відповідних витрат, що вони не мають документів, які підтверджують їхнє право на такі послуги, і що їм загрожує виселення. Як наслідок, мешканцям нетрів доводиться брати воду в незахищених джерелах, включно із забрудненими колодязями та зараженими стічними канавами, або купляти воду за набагато вищою ціною, ніж люди, житла яких підключено до водогону. Однак навіть якщо райони нетрів мають доступ до безпечної питної води, в періоди гострої нестачі води водопостачання цих районів незрідка обмежують з метою пріоритетного постачання водою багатих районів.

Довкілля цілком забруднено. Рівень санітарних послуг, так само, як і будь-яких інших послуг, просто мізерний. Це згубно впливає на воду, що її ми п'ємо. У нашому районі води взагалі нема. Наші витрати зростають, оскільки через відсутність води ми витрачаємо чимало грошей на тих шахраїв, які привозять нам воду в цистернах. Попри всі ці негаразди дехто примудряється якось жити. Злидарі дуже часто хворіють, тому що їм до-

водиться пити брудну воду. Я хотів би мешкати в чистому та затишному середовищі, яке б не забруднювало воду, а також мати безперервне водопостачання. Ось тоді ми би перестали весь час хворіти.

*Джерело:
Чоловік з Гани, проект «Голос води», 2003 рік*

В. ЖІНКИ

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок

Стаття 14.2

Держави-учасниці здійснюють всі відповідні заходи для ліквідації дискримінації стосовно жінок у сільських районах задля забезпечення на засаді рівності чоловіків і жінок їхню участь у розвитку сільських районів та в отриманні вигод від такого розвитку та, зокрема, забезпечують таким жінкам право:

- h) користуватися належними умовами життя, особливо житловими умовами, санітарними послугами, електро- та водопостачанням, а також транспортом і засобами зв'язку.

Відсутність доступу до безпечної питної води та санітарних послуг зачіпає насамперед жінок. За відсутності води в домогосподарстві саме на жінок і дітей лягає головний тягар забезпечення водою. Набирання та перенесення води забирає час і поєднується зі значним фізичним навантаженням. Згідно з даними ПРООН, саме цим, окрім іншого, пояснюються вельми серйозні гендерні відмінності щодо відвідуваності шкіл у багатьох країнах. Жінки незрідка витрачають на дорогу, стояння в чергах і перенесення води до чотирьох годин на день, тоді як цей час можна було би продуктивно використати для хатньої роботи та піклування про дітей. Ця вода часто є забрудненою і надходить із незахищених джерел. Важка ноша (вода), а також такі водоконтактні захворювання, як шистосоматоз (див. також розділ I раніше), мають вельми згубний вплив на здоров'я жінок.

Доступ до належних санітарних послуг і насильство стосовно жінок

Під час місії до Кенії колишній Спеціальний доповідач із питання про достатнє житло Мілун Котарі вислухав розповіді мешканців найбільшого в Найробі району нетрів Кібера про так звані «летючі вбиральні». Кібери не підключено до міської системи каналізації. У цьому районі встановлено кілька вбиралень, але їх явно не вистачає для більш ніж півмільйонного населення. Саме тому тут поширилася практика використання для дефекації пластикових пакетів. Після використання їх викидають — тобто вони буквально «летять» із халуп і ритулків на дороги або в річечки та смітники. Хоча існування «летючих туалетів» пояснювалося насамперед недостатньою кількістю вбиралень, деякі оповідачі, особливо жінки, зазначали, що

ще однією причиною, через яку люди не користуються звичайними туалетами, є відсутність безпеки у вечірній і нічний час.

Джерело:
E/CN.4/2005/48/Add.2.

Жінок дуже часто виключено з процесу ухвалення рішень, що стосуються води та санітарії. Внаслідок цього їхні особливі потреби та обставини не беруться до уваги під час розробки програм водопостачання та санітарії, а також під час надання відповідних послуг.

С. ДІТИ

Здоров'я, освіта й загальний добробут дітей значною мірою залежить від їхнього доступу до базових послуг, включно з безпечною питною водою та санітарією.

Конвенція про права дитини

Стаття 24

1. Держави-учасниці визнають право дитини на користування якнайдосконалішими послугами системи охорони здоров'я [...].
2. Держави-учасниці домагаються повного здійснення цього права та, зокрема, здійснюють необхідні заходи для:
 - с) боротьби з хворобами та недоїданням [...] завдяки, серед іншого, [...] надання достатньо поживного продовольства та чистої питної води [...];
 - е) забезпечення поінформованості всіх прошарків суспільства, зокрема батьків і дітей, про здоров'я і харчування дітей, переваги грудного годування, гігієни, санітарії життєвого середовища дитини та попередження нещасних випадків [...].

Безпечна питна вода та санітарні послуги мають засадниче значення для здоров'я дітей. У країнах із високою дитячою смертністю на діарею припадає більше випадків смерті дітей у віці до п'яти років, ніж на будь-яке інше захворювання — більше, ніж на пневмонію, малярію і ВІЛ/СНІД разом узяті. Понад 90% випадків смерті дітей пов'язано із забрудненою водою та недостатньою санітарією¹⁴.

Відсутність безпечної питної води підвищує вразливість дітей перед хворобами. Їхні імунні системи та механізми детоксифікації розвинуто ще не вповні, тому вони зчаста більшою мірою чутливі до інфекцій, пов'язаних із водою. Окрім того, оскільки маса тіла дитини є меншою за масу тіла до-

¹⁴ UNICEF, «Children and Water, Sanitation and Hygiene: The Evidence» occasional paper for the *Human Development Report 2006*.

рослого, хімікати, що переносяться водою, можуть бути небезпечними для дітей у концентраціях, які є відносно безпечними для дорослих.

Окрім цього не здійснюється вповні право дівчат на освіту. У багатьох країнах однією з головних причин, через які батьки не посилають своїх дочок до школи, є те, що для дівчат не передбачено окремих санітарних послуг. Так, наприклад, у Нігерії батьки забороняють своїм дочкам ходити до школи, оскільки там вони змушені випорожнюватися на відкритих місцях. В Уганді 94% дівчат повідомляють про те, що наражалися на проблеми в школі під час менструації, а 61% зазначають, що в цей період вони просто не ходять до школи¹⁵.

Доступ до безпечної питної води та право на освіту

Майже 20% респондентів опитування домогосподарств у Пор-де-Пе повідомили, що обов'язки із забезпечення водою не дають змоги або заважають їхнім дітям відвідувати школу. Майже три чверті також заявили, що у школах немає безпечної питної води та що багатьом дітям доводиться приносити воду в школу або купляти її на місці.

Джерело:

Center for Human Rights and Global Justice and others, Wdch nan Soley

D. ІНВАЛІДИ

Доступність води та санітарних послуг належить до числа ключових питань для інвалідів, які здавна потерпають від маргіналізації та дискримінації, зокрема внаслідок необладнаних належно будівель, засобів обслуговування та об'єктів інфраструктури. Водночас доступ до води та санітарних послуг має вирішальне значення для забезпечення їхньої самостійності та поваги до їхньої людської гідності. Часто достатньо лише незначних конструктивних змін, пов'язаних із мінімальними витратами, для того, щоб зробити послуги водопостачання та санітарії доступними. Під час будівництва будинків, облаштування об'єктів сфери обслуговування та інфраструктури слід розглядати в пріоритетному порядку можливість застосування єдиних конструктивних рішень¹⁶.

¹⁵ WaterAid, «Global cause» and effect: How the aid system is undermining the Millennium Development Goals» (2007).

¹⁶ Див. Деякі цікаві приклади та різновиди передової практики за адресою: www.make-development-inclusive.org/foolsen/Includingwatsan.pdf (станом на 28 квітня 2010 року), а також у «Technical Issue Note: Access to water and sanitation for persons with disability», за адресою www.danidadevforam.um.dk.

У зауваженні загального порядку № 15 Комітету з економічних, соціальних і культурних прав чітко сказано, що фізична доступність є важливим аспектом доступності як невід'ємного компоненту права на воду.

Своєю чергою в Конвенції про права інвалідів безпосередньо згадано про доступ інвалідів до води у зв'язку з правом на достатній рівень життя та на соціальний захист.

Конвенція про права інвалідів

Стаття 28.2

Держави-учасниці визнають право інвалідів на соціальний захист і на користування цим правом без дискримінації за ознакою інвалідності та здійснюють належні заходи щодо забезпечення та заохочення реалізації цього права, включно із заходами:

- a) із забезпечення інвалідам рівного доступу до отримання чистої води та забезпечення доступу до належних і недорогих послуг, пристроїв та іншої допомоги для задоволення потреб, пов'язаних з інвалідністю; [...].

Конвенція також вимагає від держав консультуватися з інвалідами й активно залучати їх через організації, що їх представляють, до розробки, застосування та контролю законодавства та стратегій, спрямованих на здійснення зобов'язань, викладених у Конвенції, а також до інших процесів ухвалення рішень, що зачіпають їхні інтереси. Належні консультації є ключовим механізмом, що дає змогу попередити появу нових недоступних для інвалідів об'єктів інфраструктури та послуг, а також гарантувати для застосування належні технічні рішення щодо забезпечення їхньої доступності.

Е. БІЖЕНЦІ ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ

Керівні принципи з питання про переміщення осіб всередині країни (1998)

Принцип 18

1. Усі переміщені всередині країни особи мають право на адекватний життєвий рівень.
2. Незалежно від обставин і без будь-якої дискримінації компетентні органи влади надають і забезпечують переміщеним всередині країни особам як мінімум безпечний доступ до:
 - a) базових продуктів харчування та питної води; [...]
 - d) базових медичних послуг і першої допомоги.
3. Особливі зусилля докладаються для забезпечення всебічної участі жінок у плануванні та розподілі цих найважливіших ресурсів.

Джерело:
E/CN.4/1998/53/Add.2

Щороку більш ніж 30 млн. людей залишають свої домівки внаслідок конфліктів або стихійних лих; загалом же більш ніж 200 млн. людей різною мірою зазнають наслідків стихійних лих¹⁷.

У надзвичайних ситуаціях переміщені особи наражаються на особливі проблеми в процесі отримання доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, що може мати наслідки, загрозливі для їхнього життя¹⁸. Переміщені особи також є особливо вразливими для дискримінації, расизму та ксенофобії, що може створювати додаткові перешкоди в отриманні ними доступу до безпечної питної води та санітарних послуг.

У таборах для біженців і ВПО в різних районах світу, особливо тоді, коли переміщення має тривалий характер, незрідка можна спостерігати безлад і переповненість і не забезпечується належне надання базових послуг, зокрема постачання безпечної питної води та санітарне обслуговування. Незадовільні санітарні послуги та відсутність доступу до безпечної питної води в таких таборах часто призводять до поширення хвороб, що передаються через воду, включно з холерою.

Коли жінкам і дітям доводиться носити воду із джерел, розташованих за межами таборів, вони зазнають ризику домагань, загроз і сексуального насильства. Від жінок і дітей можуть також вимагати надання сексуальних послуг в обмін на безпечну питну воду. Навіть якщо в таборах є санітарні системи, вони незрідка облаштовуються без урахування конкретних потреб жінок, людей похилого віку або інвалідів. У багатьох країнах ВПО і біженці, які живуть у таборах, отримують менше води, ніж населення загалом, і чимало з них заледве виживають, маючи доступ лише до двох-трьох літрів води на добу.

Міські біженці, прохачі притулку та ВПО перебувають лише у трохи кращому становищі. Часто вони не мають можливості на практиці або через свою правову ситуацію жити в належних житлових умовах, у багатьох із них немає доступу ні до безпечної питної води, ні до санітарних послуг.

Ф. КОРИННІ НАРОДИ

Вода відіграє важливу роль у повсякденному житті корінних народів, оскільки вона є центральною частиною їхніх традицій, культури та інститутів. Вона також є ключовим елементом механізмів їхнього життєзабезпечення. Право на воду стосується лише невеликого аспекту такого став-

¹⁷ Global WASH Cluster, *The Human Right to Water and Sanitation in Emergency Situations: The Legal Framework and a Guide to Advocacy* (2009).

¹⁸ Див., наприклад, The Sphere Project, *Humanitarian Charter and Minimum Standards in Disaster Response* (2004), с. 56, і загалом розділ 4.

лення до води, а саме доступу до безпечної питної води для особистих або побутових потреб.

Доступ до безпечної питної воде корінних народів щільно пов'язано зі здійснюваним ними контролем над землями, територіями та ресурсами їхніх предків. Внаслідок цього відсутність правового визнання або захисту цих земель, територій і ресурсів їхніх предків може мати далекосяжні наслідки для здійснення їхнього права на воду.

Корінні народи традиційно користуються такими природними джерелами води, як озера або річки, що можуть виявитися для них недоступними внаслідок експропріації або відчуження земель. Окрім того, доступ може також опинитися під загрозою внаслідок незаконного забруднення або надмірного забору води. Більше того, водні джерела корінних народів можуть відводитися для забезпечення безпечною питною водою міських районів. Відповідно, забезпечення права корінних народів на воду може незрідка вимагати забезпечення їхнього права на землі пращурів і традиції водокористування, а також захисту їхніх природних ресурсів.

Хоча більшість корінних народів і досі живе в сільських районах, дедалі більші маси корінного населення добровільно або вимушено мігрують у міські райони, де вони незрідка мешкають у неналежних житлових умовах, для яких характерною є відсутність доступу до безпечної питної води та санітарних послуг.

Корінні народи часто бувають виключені з процесу ухвалення рішень, пов'язаних із водою та санітарними послугами, що може слугувати додатковим бар'єром для їхнього доступу до безпечної питної води та санітарних послуг.

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (2007 рік) встановлює мінімальні міжнародні норми захисту та заохочення прав корінних народів, необхідні для їхнього виживання, добробуту та гідності. До забезпечення права на воду особливий стосунок мають такі статті:

Стаття 18

Корінні народи мають право на участь в ухваленні рішень із питань, що зачіпають їхні права, через представників, обраних ними самими згідно з власними процедурами, а також на збереження та розвиток власних директивних установ.

Стаття 21

1. Корінні народи мають право без дискримінації на поліпшення соціально-економічних умов їхнього життя, зокрема в таких царинах, як освіта, зайнятість, професійно-технічна підготовка та перепідготовка, забезпечення житлом, санітарія, охорона здоров'я та соціальне забезпечення. [...]

Стаття 26

1. Корінні народи мають право на землі, території та ресурси, якими вони традиційно володіли, які вони традиційно займали або в інший спосіб використовували чи набували.

2. Корінні народи мають право мати у власності, використовувати, освоювати або контролювати землі, території та ресурси, якими вони володіють внаслідок традиційного володіння або іншого традиційного заняття або використання, а також ті, які вони набули в інший спосіб.

3. Держави забезпечують юридичне визнання та захист таких земель, територій і ресурсів. Таке визнання здійснюється з належною повагою до звичаїв, традицій і систем землеволодіння відповідних корінних народів.

III. ЯКИМИ Є ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВ І ЗАВДАННЯ ІНШИХ СУБ'ЄКТІВ?

Держави мають головний обов'язок із захисту та заохочення прав людини. Обов'язки в царині прав людини здебільшого визначено й гарантовано міжнародними договорами в царині прав людини, створюючи правові зобов'язання для держав, що їх ратифікували.

А. ЗАГАЛЬНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

У зауваженні загального порядку № 15 Комітет з економічних, соціальних і культурних прав наголосив, що відповідно до Пакту держави зобов'язані поступово домагатися цілковитої реалізації права на воду. Інакше кажучи, Пакт визнає, що ресурси держав є обмеженими і що забезпечення прав на воду для всіх може тривати певний час, тому деякі елементи права на воду вважаються об'єктом *поступової реалізації*. Водночас такі зобов'язання, як недискримінація, мають *негайну дію*, і принцип поступового здійснення на них не поширюється.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права

Стаття 2.1

Кожна держава, що бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку та в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній царинах, здійснити в максимальних межах наявних ресурсів заходи щодо того, аби забезпечити поступово цілковите здійснення визнаних у цьому Пакті прав всіма належними способами, включно, зокрема, зі здійсненням законодавчих заходів.

Хоча не всі аспекти права на воду можуть бути реалізовані негайно, в зауваженні загального порядку № 15 наголошується, що держави мають як мінімум демонструвати, що вони докладають усіх можливих зусиль у рамках наявних ресурсів щодо поліпшення захисту та заохочення цього права. Наявні ресурси — це ресурси, що наявні всередині держава, а також ресурси міжнародного співтовариства, доступні в порядку міжнародного співробітництва та допомоги, як сказано в статті 2.1, 11 і статті 23 Пакту.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права

Стаття 2.2

Держави, що беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації, як-то: стосовно раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження або інших обставин.

У зауваженні загального порядку № 15 також наголошується на зобов'язанні, що вимагає негайного виконання, — здійснювати заходи, які мають бути належними, конкретними й націленими на цілковите здійснення права на воду. Окрім того, будь-які ретрогресивні заходи вимагають від держави демонструвати, що вона ретельно зважила всі варіанти, розглянула загальний вплив на всі права людини й уповні використала всі наявні ресурси. Оскільки найдоцільніші засоби здійснення права на воду варіюються від держави до держави, в зауваженні загального порядку № 15 не міститься готових рецептів. Пакт просто проголошує, що цілковите здійснення згаданих у ньому прав має досягатися «всіма належними способами, включно, зокрема, зі здійсненням законодавчих заходів».

Окрім того, в зауваженні загального порядку № 15 Комітет зазначив, що для гарантії права на воду деякі заходи вимагають негайної реалізації, наприклад, забезпечення того, щоб значна кількість людей не була позбавлена мінімально необхідної кількості води для попередження захворювань; забезпечення відсутності загрози для особистої безпеки під час доступу до води та санітарних послуг; профілактика, лікування та контроль захворювань, пов'язаних із водним середовищем, зокрема забезпечення доступу до адекватних санітарних засобів; а також ефективний нагляд за тим, якою мірою в населення є доступ до безпечної питної води та санітарних послуг.

Роль міжнародної допомоги та співробітництва відображено також в інших документах, включно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй, Загальною декларацією прав людини та Конвенцією про права дитини. Така допомога, не заступаючи собою внутрішні зобов'язання, набуває особливо важливого значення тоді, коли держава виявляється неспроможною реалізувати на практиці економічні, соціальні та культурні права й потребує підтримки інших держав для цієї мети. Міжнародне співробітництво покладається насамперед на ті держави, які здатні надавати відповідну допомогу іншим державам. Внаслідок цього державам слід спиратися на активну програму міжнародної підтримки та співробітництва під час надання економічної та технічної допомоги, яка дає змогу іншим державам виконувати свої зобов'язання стосовно права на воду. Це відбито в зауваженні загаль-

ного порядку № 3 (1990) Комітету про характер зобов'язань держав-членів і № 14 (2000) про право на найвищий досяжний стандарт здоров'я.

В. ТРИ ТИПИ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Зобов'язання держав поділяються на три категорії, а саме: зобов'язання *поважати, захищати та здійснювати*.

Зобов'язання поважати

Зобов'язання поважати вимагає, щоб держави утримувалися від безпосереднього чи опосередкованого втручання в процес здійснення права на воду.

Наприклад, державам слід утримуватися від забруднення водних ресурсів; довільного й незаконного відключення води та санітарних послуг; скорочення подачі безпечної питної води в райони нетрів задля задоволення відповідного попиту в багатших районах; руйнування об'єктів системи водопостачання як карательного заходу під час збройних конфліктів; вичерпання водних ресурсів, що слугують джерелами питної води для корінних народів.

Зобов'язання захищати

Зобов'язання захищати вимагає від держав попередження втручання третіх сторін у процес здійснення права на воду.

Державам слід ухвалити законодавчі чи інші заходи задля того, щоб забезпечити дотримання приватними суб'єктами — наприклад, промисловими компаніями, компаніями водопостачання та приватними особами — стандартів у царині прав людини, пов'язаних із правом на воду. Наприклад, державам слід ухвалити необхідні законодавчі та інші заходи для забезпечення того, щоб треті сторони не могли довільно й незаконно переривати подачу води та надання санітарних послуг; щоб громади були захищені від впливу фактору нестійкого добування водних ресурсів, які вони використовують як питну воду; щоб фізична безпека жінок і дітей не опинялася під загрозою, коли вони вирушають по воду або користуються санітарними об'єктами, розташованими за межами їхніх жител; щоб закони та практика в царині домоволодіння не перешкождали доступові окремих осіб і громад до безпечної питної води; щоб треті сторони, що контролюють або експлуатують пов'язані з водою послуги, не ставили під загрозу рівноправний, економічно приступний і фізичний доступ до достатньої кількості питної води.

Зобов'язання здійснювати

Зобов'язання здійснювати вимагає, щоб держави здійснювали законодавчі, адміністративні, бюджетні, судові, заохочувальні та інші заходи для цілковитої реалізації права на воду.

Зокрема, держави мають здійснювати національну політику в царині водопостачання, яка передбачає приділення пріоритетної уваги в керуванні водними ресурсами задоволенню необхідних особистих і побутових потреб; визначає цілі надання пов'язаних із водою послуг із приділенням особливої уваги знедоленим і маргіналізованим групам населення; визначає наявні ресурси для виконання відповідних цілей; накреслює найрентабельніші способи їхнього використання; визначає відповідальність і часові рамки у зв'язку зі здійсненням необхідних заходів; передбачає контроль за результатами та наслідками, включно зі скеруванням достатніх засобів для надання компенсації в разі порушень.

У рамках зобов'язання здійснювати держави мають також поступово й тою ж мірою, якою це дають змогу наявні в них ресурси, надавати послуги в царині водопостачання та санітарії вразливим і маргіналізованим групам; підвищувати економічну доступність послуг у царині водопостачання та санітарії; забезпечувати достатню інформацію про належне використання води та послуг санітарії, а також про захист джерел води і методи мінімізації відходів.

С. ЗАВДАННЯ ІНШИХ СУБ'ЄКТІВ

Обов'язок держав захищати права людини включає забезпечення того, щоб недержавні суб'єкти не зазіхали на право на воду. Це є зобов'язанням захищати, про яке щойно йшлося. Окрім того, дедалі ширше обговорюють питання про ту міру, якою інші суб'єкти суспільства — окремі особи, міждержавні та недержавні організації (НДО), а також підприємці та підприємства — є відповідальними за заохочення та захист прав людини.

У цьому розділі розглядається роль установ Організації Об'єднаних Націй і приватного сектору.

Установи Організації Об'єднаних Націй

Відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй одна із цілей Організації Об'єднаних Націй полягає у сприянні дотримання прав людини. Міжнародні правозахисні договори також передбачають особливу роль установ Організації Об'єднаних Націй у здійсненні таких прав. У зауваженні загального порядку № 2 (1990) про міжнародні заходи в царині надання

технічної допомоги Комітет з економічних, соціальних і культурних прав також наголосив, що всі органи та установи Організації Об'єднаних Націй, що займаються будь-яким аспектом міжнародного співробітництва з метою розвитку, повинні забезпечувати, щоб права, які містяться в Пакті, вповні враховувалися на всіх етапах проектів у царині розвитку.

Останніми роками реформи Організації Об'єднаних Націй, ініційовані Генеральним секретарем (у 1997, 2002 і 2005 роках), акцентували роль і завдання установ Організації Об'єднаних Націй і міжнародних фінансових установ у царині прав людини. У 2003 році в рамках спільної домовленості установи Організації Об'єднаних Націй проголосили, що всі програми розвитку та допомоги мають сприяти здійсненню прав людини й керуватися правозахисними принципами та стандартами.

Установи Організації Об'єднаних Націй, що займаються проблемами, пов'язаними з водою та санітарними послугами, включно з Програмою Організації Об'єднаних Націй щодо населених пунктів (ООН-Габітат)¹⁹, ПРООН, Дитячим фондом Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) і ВОЗ, дедалі більше пов'язують свою діяльність із нормами в царині прав людини у процесі подолання поточної кризи в царині водопостачання та санітарії. У 2003 році Комітет високого рівня з програм заснував Механізм Організації Об'єднаних Націй щодо водних ресурсів як міжустановчий механізм, що сприяє злагодженості та координації дій системи Організації Об'єднаних Націй для виконання завдань у царині води та санітарних послуг, визначених у Декларації тисячоліття та на Всесвітній зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку.

Цілі розвитку тисячоліття, пов'язані з водою та санітарними послугами

У вересні 2000 року світові лідери ухвалили Декларацію тисячоліття, що містить широке коло зобов'язань. Теми Декларації включають мир, безпеку, права людини та довкілля; до того ж було визначено низку завдань у царині розвитку зі встановленими термінами їхнього виконання. Ці завдання пізніше було сформульовано в рамках восьми Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ). Мета 7 полягає в тому, аби скоротити навіпіл до 2015 року частку населення, яке не має сталого доступу до безпечної питної води та базових санітарних послуг.

Хоча зміст ЦРТ частково нагадує деякі аспекти прав людини, систематичний правозахисний підхід до розуміння та досягнення ЦРТ залишається невиконаним завданням. Права людини наразі не відіграють суттєвої ролі в підтримці різних заходів, пов'язаних із ЦРТ, і не впливають на них. Окрім того, норми прав людини вимагають від держав забезпечення того, щоб

¹⁹ Див., в частности, *Manual on the Right to Water and Sanitation* (2007) і *Sanitation: A Human Rights Imperative* (2008).

усі люди без дискримінації мали доступ до безпечної питної води та санітарних послуг.

Важливо зазначити, що навіть якщо завдання ЦРТ будуть уповні досягнуті в 2015 році у світі залишиться більш ніж 800 мільйонів людей, які не мають безпечної питної води, та 1,8 мільярда людей без доступу до базових санітарних послуг.

Цільова група Проекту тисячоліття Організації Об'єднаних Націй щодо водних ресурсів і санітарії вказала, що доступ до безпечної питної води є одним із прав людини, і зазначила важливість цього фактору для досягнення більшості ЦРТ.

Із додатковою інформацією англійською мовою можна познайомитися в *Claiming the Millennium Development Goals: A human rights approach* (United Nations publication, Sales No. E.08.XFV.6) and *Millennium Project, Health, dignity, and development: what will it take?* (London and Sterling, Virginia, Earthscan, 2005), pp. 15–27.

Приватний сектор

Комерційні організації та приватний сектор також є тут вельми важливими. Приватний сектор, зокрема постачальники послуг, пов'язаних із водопостачанням (від великих компаній, які експлуатують водогінні мережі та каналізацію, до приватних осіб, які експлуатують цистерни для питної води), безпосередньо займається водопостачанням.

Приватний сектор, особливо значні сільськогосподарчі та промислові компанії, є також важливими споживачами води. Зрошувальні системи залишаються найбільшим споживачем води, проте, згідно з прогнозами, до 2025 року головна частка приросту споживання води припадатиме на промисловість. З урахуванням цієї тенденції виникає загроза того, що інтереси нужденних можуть бути відсунуті на другий план великими сільськогосподарчими та промисловими компаніями, які мають значний вплив у політиці²⁰.

Водний мандат ГВД

У липні 2007 року Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй у партнерстві з лідерами світової промисловості ініціював «Водний мандат ГВД» під егідою Глобального договору Організації Об'єднаних Націй. Ця ініціатива стала наслідком усвідомлення того, що приватний сектор, який виробляє товари та послуги, здійснює вплив на водні ресурси. Підтримавши ініціативу головні виконавчі директори (ГВД) визнають, що для забезпечення сталої роботи та сприяння досягненню запровадження Глобального договору, а також реалізації Цілей розвитку тисячоліття вони відповідають за приділення першочергові уваги діяльності в царині керу-

²⁰ ПРООН, *Доповідь про розвиток людини 2006 року*, стор. 14–15.

вання водними ресурсами та за налагодження співробітництва з урядами, установами Організації Об'єднаних Націй, НПО та іншими зацікавленими суб'єктами задля здійснення цього завдання.

*Додаткову інформацію про водний мандат ГВД
можна отримати за адресою:
www.unglobalcompact.org*

Хоча діловий сектор здатен зробити позитивний внесок у реалізацію прав людини, слухним буде також зворотне твердження: так, наприклад, він може бути винен у забрудненні довкілля, надмірному видобутку або використанні чи вичерпанні водних ресурсів, які слугують громадам джерелом питної води. Там, де за послуги водопостачання відповідає приватний сектор, незрідка висловлюють занепокоєння з приводу довільних і незаконних відключень, рівня економічної доступності води та санітарних послуг, а також доступу до таких послуг з боку вразливих і маргіналізованих груп населення.

Приватний сектор може також впливати на здійснення права на воду на робочих місцях. У Конвенції МОТ № 161 про служби гігієни праці (1985 рік) наголошено на відповідальності роботодавців за здоров'я та безпеку їхніх працівників, що включає доступ до безпечної питної води та санітарних послуг. У кількох добровільних колективних ініціативах, підтриманих відповідними компаніями, також визнається, що саме роботодавці несуть відповідальність за надання безпечної питної води та санітарних послуг на робочому місці²¹.

У Рекомендації МОТ № 115 про житлове будівництво для працівників наголошено, що якщо роботодавець надає житло, то саме він має забезпечити доступ до санітарних послуг, а також до безпечної питної води в кількості, що забезпечує всі особисті та побутові потреби.

Хоча держави зберігають головну відповідальність за забезпечення дотримання прав людини приватними суб'єктами, на думку Спеціального представника Генерального секретаря з питання бізнесу та прав людини, підприємства несуть відповідальність за дотримання прав людини, включно з правом на воду (A/HRC/8/5). Така відповідальність є засадничим правилом, яке суспільство покладає на бізнес, і є визнаним у широкому колі документів рекомендаційного характеру. Окрім того, на цю відповідальність посилаються глобальні ділові структури, а також окремі компанії в різних районах світу.

Хоча корпорації не мають безпосередніх зобов'язань щодо забезпечення права на воду відповідно до міжнародного правозахисного права, на них незрідка покладено обов'язки на підставі внутрішніх державних

²¹ A/HRC/4/35/Add.4.

принципів споживання води та законів про доступ до водопостачання, які застосовуються на виконання міжнародних зобов'язань відповідних урядів. Незалежно від будь-яких правових вимог у країнах здійснення діяльності корпорації стикаються з постійно зрослими очікуваннями громадськості в тому плані, що їхні дії мають забезпечувати дотримання прав людини і не завдавати шкоди цим правам. Такі очікування виявляються у формі зрослої тенденції взяття на себе корпоративної соціальної відповідальності в рамках відповідального підходу до ділової активності та до інтересів суспільства, що деколи відбувається зокрема з ініціативи інвесторів та акціонерів.

Чимало корпорацій також узяли на себе добровільні зобов'язання з дотримання та заохочення прав людини, включно з правом на воду, зокрема завдяки підписанню Глобального договору Організації Об'єднаних Націй²², у якому визначено десять принципів, дотичних до прав людини, трудових стосунків, довкілля та протидії корупції; компанії, що підписали Глобальний договір зобов'язалися дотримуватися цих принципів. Деякі компанії розробили також власні стратегії, програми та інструменти в царині прав людини, включно з правом на воду, які вони інтегрували у свою підприємницьку діяльність.

Компанія «Веолія Вотер» — приватний оператор, що постачає воду 110 млн людей у 59 країнах. Ця компанія визнала, що право на воду є одним із головних прав людини, й узяла на себе відповідні корпоративні зобов'язання. Так, наприклад, компанія:

- не братиме участі в тендерах, якщо вона вважає, що умови надання відповідних послуг суперечать інтересам і платоспроможності населення;
- сприятиме активізації участі груп населення в керуванні водними ресурсами й заохочуватиме діалог зі споживачами та їхніми представниками.

Джерело:

Доповідь «Веолія Вотер» під час консультацій УВКПЛ із прав людини та доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, 13 квітня 2007 року. Див. www.ohchr.org

D. ОBOB'ЯЗКИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНКРЕТНИХ СИТУАЦІЯХ

Якими є обов'язки місцевих органів влади?

Відповідальність за забезпечення безпечною питною водою та надання санітарних послуг часто несуть місцеві органи влади. Оскільки у близько 80% всіх країн, що розвиваються, та країн перехідного періоду відбуваються процеси децентралізації — передача повноважень і відповідальності від

²² www.unglobalcompact.org.

центральных державних органів на проміжні та місцеві рівні управління, — місцеві органи влади відіграють дедалі значнішу роль у здійсненні права на воду. Правозахисні зобов'язання, що впливають із права на воду, застосовуються й до місцевих органів влади, оскільки вони є частиною уряду або тому, що національний уряд передав їм свої повноваження. Чи так, чи так, головний обов'язок щодо заохочення та захисту права на воду покладено на національні уряди, які несуть відповідальність за контроль над роботою місцевих органів влади та за створення умов для виконання їхніх обов'язків через забезпечення їх належними повноваженнями та ресурсами²³.

У своєму зауваженні загального порядку № 15 Комітет наголосив, що коли здійснення права на воду доручається регіональним або місцевим органам влади, держави забезпечують, щоб такі органи влади не вдавалися до дискримінації й мали достатні засоби для експлуатації та вдосконалення систем водопостачання, а також для підвищення якості послуг у цій царині.

Аргентинський суд наказує державі припинити забруднення довкілля й розширити доступ до послуг у царині водопостачання

Забруднення водного середовища й відсутність доступу до безпечної питної води, а також зв'язок між цими двома факторами в найбільш бідніших кварталах міста Кордоба розглядалося в рамках справи *Маркісіо Хосе Бавтиста та ін.* Оскільки ці квартали не було підключено до державних систем водопостачання, вони постачалися водою з артезіанських колодязів, які були значно забруднені фекаліями та іншими забруднювачами. Окрім того, неподалік, у горішній течії річки, було збудовано водоочисну споруду, яка внаслідок недостатньої потужності щоденно скидала в артезіанські колодязі неочищену каналізаційну воду. У своїх постанові районний суд наказав, щоб муніципальні органи влади здійснили термінові заходи для виправлення становища та мінімізації згубного впливу водоочисної споруди аж доти, доки не буде знайдено розв'язок, що дасть змогу експлуатувати її в постійному режимі. Суд також видав розпорядження надавати по 200 літрів безпечної питної води кожному домогосподарству на добу аж до забезпечення повного доступу до державних служб водопостачання.

Які заходи необхідно здійснити, розробляючи політику?

Принципи участі та залученості мають надзвичайну важливість для забезпечення того, щоб у виробленні політики брали участь усі зацікавлені суб'єкти. Вироблення політики на принципах участі може бути забезпечено завдяки належному інформуванню. Задля задоволення місцевих потреб у водопостачанні та санітарних послугах держава має зосередити увагу на

²³International Council on Human Rights Policy, *Local Government and Human Rights: Doing Good Service*, 2005, pp. 11 and 20.

забезпеченні відповідного доступу для тих груп населення й тих районів, які користуються такими послугами в недостатньому обсязі або взагалі не користуються ними, завдяки застосуванню, серед іншого, законодавчих норм, програм і стратегій. Згідно з розробленим Підкомісією керівним принципом здійснення права на воду та надання санітарних послуг «на всіх рівнях управління державам слід... приділяти у своїх стратегіях і програмах, що стосуються води та санітарних послуг, пріоритетну увагу особам, які не мають доступу до базових послуг».

У Кенії Габітат ООН і ЦЖПВ виступили координатором зустрічей місцевих громад із Водогінною та каналізаційною компанією міста Найробі (що належить міській раді) й виробили рекомендації на засадах норм у царині прав людини. Як наслідок компанія ухвалила стратегію водопостачання неформальних поселень.

Джерело:

Подання до Комітету Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав ЦЖПВ і тресту Хакіджамні (листопад 2007 року)

У зауваженні загального порядку № 15 сказано: «наявні законодавчі норми, стратегії та програми мають бути переглянуті з метою забезпечення їхньої відповідності зобов'язанням, що випливають із права на воду, а в разі їхньої невідповідності вимогам Пакту вони мають бути скасовані, скоректовані або змінені». Сюди можуть включатися заходи з формулювання нової відповідальної політики, яка відповідає цілям здійснення права на воду, або заходи зі зміни або перегляду наявного законодавства. Вироблення національних планів, стратегій і програм якнайкраще досягається через координацію з усіма відповідними зацікавленими суб'єктами, включно з громадськістю загалом та організаціями громадянського суспільства, особливо організаціями, що представляють інтереси громад, члени яких перебувають у вразливому та маргінальному становищі, й на засаді їхньої обов'язкової участі.

Окрім того, потрібно пам'ятати, що фізичний доступ до відповідних послуг є важливим не лише для теперішніх, а й для майбутніх поколінь. Забезпечення такого доступу для майбутніх поколінь визначається мірою сталого споживання води. Внаслідок цього вода має розподілятися справедливо з приділенням першочергової уваги водопостачанню для задоволення побутових потреб людей.

Чи дозволяється відключення від систем водопостачання?

Таке відключення можна визначити як переривання послуг водопостачання. Відключення від систем водопостачання може здійснюватися через

низку причин, включно з несплатою, забрудненням водних ресурсів і виникненням надзвичайної ситуації. Окрім того, відключення іноді використовується для виселення сімей із жител або як засіб боротьби з незаконним підключенням до мереж водопостачання.

Хоча право на воду не забороняє відключення від систем водопостачання, воно накладає на цей захід певні обмеження та умови. Загалом відключення має робитися відповідно до закону та має відповідати вимогам Пакту. Тим, кого воно стосується, мають бути надані ефективні процедурні гарантії, включно з:

- можливістю реальних консультацій;
- своєчасним і повним розкриттям інформації про передбачені заходи;
- завчасним повідомленням про передбачені заходи;
- оскарженням у суді та засобами захисту;
- юридичною допомогою в отриманні засобів правового захисту.

Окрім того, в зауваженні загального порядку № 15 наголошується, що в жодному разі жодна особа не може бути позбавлена права на мінімально припустимий рівень водопостачання. Відповідно, кількість безпечної питної води, до якої люди мають доступ, може бути скорочено, але цілковите відключення може дозволятися лише тоді, коли є доступ до альтернативного джерела, що дає змогу отримати мінімальний обсяг безпечної питної води для попередження захворювань. Тому слід виходити із суворої передумови, згідно з якою заборонено відключення від систем водопостачання установ, що обслуговують вразливі групи населення, включно зі школами, лікарнями, а також таборами для біженців і ВПО.

У зауваженні загального порядку № 15 зазначено, що якщо відключення пов'язано з несплатою, то до фактичного відключення має бути враховано наявні у відповідних осіб можливості для сплати. У поєднанні з критерієм економічної доступності (див. розділ I) ця вимога передбачає, що деколи, якщо особи не здатні сплачувати водопостачання, органи влади мають забезпечувати його безкоштовно. Саме тому низка національних законів обмежує відключення від послуг водопостачання, зокрема тоді, коли йдеться про неплатоспроможність споживачів, а не про їхнє небажання платити.

Судове втручання у зв'язку з відключенням за несплату в Колумбії

Внаслідок хронічної ниркової недостатності та пов'язаного з нею лікування п. Хіменес де Кореа втратила працездатність і не могла сплачувати послуги, що їй надавала компанія «Медельвинський державний комплекс». Компанія відключила її житло від систем електро- та водопостачання.

Окружний суд ухвалив, що комунальні послуги є невід'ємною частиною соціальних функцій держави, та визнав за державою обов'язок забезпечувати ефективне надання їх усім мешканцям країни. Після подання справи на касацію Конституційний суд підтвердив рішення окружного суду й наказав негайно відновити електро- та водопостачання житла п. Хіменес як державну послугу, посплавшись у своєму рішенні, серед іншого, на міжнародні норми та зауваження загального порядку Комітету з економічних, соціальних і культурних прав.

Якими є нормативні обов'язки держави під час передачі повноважень щодо забезпечення безпечною питною водою державним або приватним компаніям?

Міжнародне право в царині прав людини не вказує, чи мають послуги в царині водопостачання надаватися державними або приватними компаніями чи спільно державними та приватними структурами. Проте норми прав людини вимагають від держави забезпечення того, аби будь-яка форма надання послуг гарантувала рівний доступ до економічно доступного, достатнього, безпечного та прийнятого водопостачання.

Відповідно, в зауваженні загального порядку № 15 сказано, що коли системи водопостачання експлуатуються або контролюються третіми сторонами, має бути створено ефективні нормативні рамки, включно з незалежним контролем, справжньою участю громадськості та накладенням санкцій у разі порушення відповідних норм. Це передбачає, що в рамках своїх обов'язків здійснювати регулювання держава має створювати відповідну базу для передачі повноважень щодо забезпечення безпечною питною водою та надання санітарних послуг.

Державне регулювання діяльності у царині водопостачання передбачено низкою національних законів про водні ресурси

Так, наприклад, у Новій Зеландії закон про місцеві органи влади каже, що місцеві органи влади, які розглядають можливість партнерства із суб'єктами приватного сектору, мають розробити офіційну стратегію, в рамках якої здійснюватиметься оцінка, контроль і звітність у плані того, наскільки таке партнерство відповідає інтересам громад. Угоди зі структурами приватного сектору про послуги водопостачання можуть підписуватися не більше, ніж на 15 років, а місцеві органи влади мають зберігати контроль за ціноутворенням, керуванням системами водопостачання та виробленням політики, пов'язаної з наданням відповідних послуг.

*Джерело:
Див. COHRE, Legal Resources for the Right to Water:
International and National Standards, Sources 8 (2003), p. 56*

Як захищати право на воду в ситуаціях дефіциту й нестачі води?²⁴

Згідно з оцінками, до 2025 року близько двох третин населення світу — приблизно 5,5 млрд. людей — житимуть у районах, наражених на помірну або серйозну нестачу води. Для 25% населення Африки хронічна нестача води має вельми серйозний характер: 13% африканців наражаються на нестачу води в умовах посухи один раз за покоління, а 17% — не мають доступу до відновлюваних водних ресурсів.

Джерело: www.un.org/waterforlifedecade/

Нині на дефіцит води наражаються 40% населення світу. Становище погіршується внаслідок таких факторів, як зростання населення, урбанізація, забруднення водних ресурсів і наслідки змін клімату. Водночас дефіцит води не є неунікненним, а значною мірою залежить від поведінки людей, звичаїв та інститутів суспільства, а також від політики урядів. Так, згідно з Доповіддю ПРООН про розвиток людини за 2006 рік значна частка дефіциту є наслідком пов'язаного з політикою неправильного керування водними ресурсами.

Право на воду пов'язано з чітким зобов'язанням держав під час керування водними ресурсами та їхнім розподілом приділяти першочергову увагу особистим і побутовим потребам, що включає питну воду, особисту санітарію, прання одягу, приготування їжі, а також особисту та побутову гігієну. До того ж органи влади мають забезпечити, аби ті, в кого немає доступу до відповідних послуг, зокрема вразливі та маргіналізовані групи населення, мали пріоритет над тими, в кого такий доступ уже є.

Такий обов'язок зберігається в ситуаціях дефіциту та нестачі води, коли держави мають як мінімум забезпечувати рівний доступ усіх до кількості безпечної води, достатній для попередження захворювань. Саме тому на Міжнародній конференції з питань прісної води (Бонн, 2001 рік) зазначалося, що «вода має розподілятися на рівній і сталій основі, насамперед для задоволення базових потреб людини, а потім для функціонування екосистем і різних видів господарчого використання, включно із забезпеченням продовольчої безпеки».

У законодавстві кількох країн уже передбачено пріоритет використання води для особистих і побутових потреб порівняно з іншими видами споживання, зокрема в періоди нестачі та дефіциту водних ресурсів.

²⁴ Брак води пов'язана з ситуаціями, коли попит на воду перевищує наявну кількість в певні періоди або коли споживання води обмежена її низькою якістю.

**Національні закони,
що передбачають приділення пріоритетної уваги
питанням водопостачання для найважливіших особистих і домашніх
потреб порівняно з іншими видами використання води**

Кодекс водних ресурсів у Беніні передбачає, що під час розподілу води насамперед задовольняються потреби людей і лише потім забезпечується водопостачання для задоволення потреб, пов'язаних із сільським господарством, промисловістю, об'єктами муніципальної інфраструктури та дозвілля.

У Чаді в Законі 016/PR про керування водними ресурсами наголошується, що пріоритет має надаватися забезпеченню доступу населення до безпечної питної води.

У Франції уряд вніс зміни до законопроекту про водні ресурси, затвердивши пріоритет питної води над іншими видами використання води (Екологічний кодекс L 211.1).

У Марокко стаття 85 Закону 10–95 про водні ресурси проголошує, що в разі дефіциту води в пріоритетному порядку задовольняються потреби у воді для особистих і побутових потреб.

У Нігері в статті 9 Закону № 98-041 про керування водними ресурсами наголошується, що в періоди засухи місцеві органи влади мають право забороняти використання води для потреб, не пов'язаних безпосередньо з потребами людей, включно з водою для садівничих потреб, плавальних басейнів і миття автомобілів.

У Південній Африці в розділі 5 Закону про послуги водопостачання наголошується, що «коли послуги водопостачання, що надаються установами системи водопостачання, не здатні задовольнити потреби всіх споживачів, вони мають у пріоритетному порядку забезпечувати для них базовий рівень водопостачання та санітарних послуг».

Як захищати право на воду в надзвичайних ситуаціях?

У зауваженні загального порядку № 15 Комітет зазначив, що під час збройних конфліктів, надзвичайних ситуацій і стихійних лих зобов'язання держав включають право на воду та підпадають під засади міжнародного гуманітарного права, що стосуються водних ресурсів. Це включає захист об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення, зокрема захист запасів питної води та систем постачання питної води, а також забезпечення того, щоб цивільні особи, інтерновані особи, військовополонені та репатріанти мали доступ до достатньої кількості води. Також слід нагадати, що в Пакті не передбачено відступу від відповідних зобов'язань, тобто державам не дозволено призупиняти свої зобов'язання в надзвичайних ситуаціях.

У Керівних принципах із питання про переміщених осіб всередині країни також встановлено, що органи влади забезпечують усім ВПО, незалежно

від обставин і без будь-якої дискримінації, доступ до питної води та санітарних послуг (див. також розділ II).

Оперативні керівні засади щодо захисту прав людини осіб, зачеплених стихійними лихами, Міжустановчого постійного комітету можуть допомогти гуманітарним суб'єктам застосовувати правозахисний підхід у контексті стихійних лих, зокрема стосовно забезпечення безпечною питною водою та послугами санітарії.

У таких надзвичайних ситуаціях, як стихійні лиха, конфлікти та постконфліктні ситуації, рекомендовано надавати для найважливіших потреб як мінімум від 7,5 до 15 літрів на людину щодня через можливу нестачу води для задоволення всіх особистих і побутових потреб²⁵.

²⁵ См., в частности, Sphere Project (www.shereproject.org/).

IV. МОНІТОРИНГ ПРАВА НА ВОДУ ТА ПІДЗВІТНІСТЬ ДЕРЖАВ

Механізми підзвітності мають вирішальне значення для забезпечення того, щоб держави дотримувалися своїх зобов'язань стосовно права на воду. Моніторинг здійснюється на національному, регіональному та міжнародному рівнях за участі різних суб'єктів, включно із самою державою, організаціями громадянського суспільства, національними правозахисними установами (НПЗУ) та міжнародними правозахисними механізмами.

A. ПІДЗВІТНІСТЬ І НАГЛЯД НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Підзвітність вимагає від держав роз'яснювати, що та чому вона робить і як вона просувається до реалізації права на воду для всіх, до того ж як найоперативніше й ефективніше. Міжнародне право в царині прав людини не передбачає конкретних форм внутрішніх механізмів заходів правового захисту та підзвітності. Механізми підзвітності мають бути як мінімум доступними, безсторонніми, транспарентними й ефективними.

Адміністративні, стратегічні та політичні механізми

Адміністративні та політичні механізми доповнюють судові механізми підзвітності або діють паралельно з ними. Наприклад, вироблення національної політики або стратегії в царині води та санітарних послуг, пов'язане з планами робіт та участю в бюджетах всіх зацікавлених сторін, відіграє важливу роль у забезпеченні підзвітності урядів. Показники, що базуються на правах людини, допомагають ефективному наглядові за головними наслідками роботи в царині водопостачання та санітарних послуг, а також за деякими процесами їхнього досягнення. Навіть більше, різні оцінки, включно з оцінкою впливу на права людини, дають політичним діячам змогу передбачити можливі наслідки тої чи тої планованої політики й розглядати її реальний вплив на реалізацію права на воду.

У деяких національних законах про воду також передбачаються адміністративні засоби захисту, які дають змогу споживачам води подавати скарги. Наприклад, австралійський закон про комунальні послуги передбачає наявність ради споживачів, яка захищає права споживачів і прагне забезпечити, щоб комунальні послуги безперебійно надавалися також осо-

бам, які зазнають фінансових труднощів. Тоді рада споживачів може ухвалити, щоб компанія водопостачання не припиняла надання своїх послуг або відновила їх протягом доби. У законі про службу водопостачання Фінляндії омбудсмен зі справ споживачів уповноважений забезпечувати дотримання закону та гарантію надання компенсації споживачам, якщо внаслідок збою в послугах водопостачання їм завдано шкоди²⁶.

Такі політичні механізми, як політичні процеси, моніторинг і захист прав з боку незалежних суб'єктів, також сприяє ефективнішій підзвітності. Організації громадянського суспільства та інші зацікавлені сторони задля забезпечення підзвітності урядів стосовно права на воду дедалі ширше користуються такими методами нагляду, які ґрунтуються на конкретних показниках, еталонах, оцінках впливу та бюджетному аналізі. Відповідні показники, особливо коли вони надаються з поділом згідно із забороненими та дискримінаційними підставами, дають змогу отримати корисну інформацію про те, як здійснюється право на воду в тому чи тому національному контексті.

Центр із публічних справ НПО в Бангалорі, Індія, виробив новаторський підхід до нормативного нагляду за наданням державних послуг. Він здійснив великомасштабний соціальний аудит думок про державні послуги, що їх надають муніципальні органи влади. В отриманому «громадянському таблиці» було зазначено недоліки в наданні послуг водопостачання та санітарії, що спричинило процес упорядкованих консультацій між урядом штату, муніципальними органами влади, а також групами й асоціаціями місцевих мешканців. Поступово соціальний аудит почав спричиняти реальні покращення: з нужденних домогосподарств почали повідомляти про значне скорочення хабарів за підключення до відповідних систем та їхню модернізацію.

Джерело: www.pacindia.org.

Судові механізми

Судові механізми є найважливішим компонентом внутрішніх заходів з виконання законів, оскільки вони забезпечують належні засоби правового захисту для осіб у разі порушення їхнього права на воду.

Включення в національне законодавство засад міжнародних договорів, що визнають право на воду, може значно розширити й поліпшити заходи захисту. Воно дає судам змогу виносити рішення про порушення, посиляючись безпосередньо на Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, конституцію або конкретні закони, що визнають чи включають елементи права на воду.

²⁶ COHRE, *Legal Resources for the Right to Water*, p. 55.

У низці судів розглядалися справи, пов'язані із заохоченням і захистом права на воду, особливо у зв'язку із забрудненням водних ресурсів і відключенням від водопостачання. Національні суди також дедалі частіше заслухують справи, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг у рамках нормативних актів про захист прав на життя, здоров'я та достатнє житло або право на здорове довкілля.

Наприклад, у рамках справи мешканці «Бон-Віста Меншенз» проти Південної міської місцевої ради Верховний суд Південної Африки ухвалив, що відключення від систем водопостачання є порушенням *prima facie* конституційного обов'язку держави дотримуватися права на воду. У рамках справи *Су баш Кумар проти штату Біхар* Верховний суд Індії ухвалив, що право на життя є одним з-поміж головних прав відповідно до статті 21 Конституції та що воно включає право на споживання незабрудненої води як одного з елементів, необхідних для повноцінного життя.

Справа про водолічильники передоплати в Південній Африці

У рамках справи *Мазібуко проти міста Йоганнесбург* позивачі поставили під питання законність і конституційність політики міста, що полягає в обов'язковому встановленні водолічильників передоплати, а також у наданні безкоштовного базового водопостачання обсягом 25 літрів на людину на добу або 6000 літрів на домогосподарство на місяць.

Лічильники передоплати в Пірі, районі в Соуето, було сконструйовано так, аби забезпечувати безкоштовне водопостачання в обсязі 25 літрів на людину на добу або 6000 літрів на домогосподарство на місяць. Тільки-но ця квота набиралася, лічильники автоматично перекривали водопостачання. Внаслідок цього позивачі залишалися без води протягом останніх 15 днів кожного місяця.

У своїй постанові Верховний суд вказав, що накинута владою міста Йоганнесбургу схема зі встановленням у Пірі лічильників передоплати з механізмами автоматичного відключення водопостачання є незаконною, необґрунтованою та неконституційною, оскільки вона не передбачає завчасного повідомлення, яке давало би змогу забезпечити можливість застосування належних засобів правового захисту перед будь-яким відключенням води. Суд також зазначив, що запровадження лічильників передоплати може заважати здійсненню права на доступ до води, оскільки воно не враховує неплатоспроможності та конкретних потреб споживачів. Як наслідок, згідно з розпорядженням суду, міську владу було зобов'язано надати мешканцям Пірі варіант зі встановленням стандартних лічильників води.

У постанові суду також зазначалося, що політика Йоганнесбургу в царині водопостачання має дискримінаційний характер. Якщо від мешканців нужденних поселень, де історично живуть африканці, вимагали сплачувати за воду завчасно, то мешканці багатих, історично білих приміських поселень

мали право на отримання води в кредит і на проведення з міськими органами влади перемовин стосовно умов надання відповідних послуг.

Суд також розпорядився, щоб місто постачало мешканцям Пірі воду обсягом 50 літрів на людину на добу безкоштовно. Ця квота є вищою за попередній ліміт, відповідно до якого кожне домогосподарство (пересічно в ньому нараховувалося 16 людей) отримувало 200 літрів води на добу. Суд визнав недостатнім обсяг у 25 літрів на людину, особливо для осіб, які живуть із ВІЛ/СНІДом. Суд зазначив, що місто має необхідні водні та фінансові ресурси для надання 50 літрів на людину на добу, зокрема завдяки використанню засобів, спрямованих національним урядом на водопостачання, які міська влада на той момент вирішила не використовувати на користь злиднених прошарків населення.

Щодо розгляду процедури, на підставі якої було запроваджено водолічильники передоплати, Верховний суд дійшов висновку, що ця процедура мала несправедливий характер, оскільки не передбачала проведення консультацій, завчасного повідомлення, інформування про юридичні права та про наявні засоби правового захисту.

Влада міста Йоганнесбурґу оскаржила цю постанову, подавши апеляцію до Верховного касаційного суду. Верховний касаційний суд підтримав апеляцію й уточнив, що достатня кількість води складає 42 літри на кожного мешканця Пірі на добу, а не 50 літрів, як це сказано в постанові Верховного суду.

На противагу й рішенням Верховного суду, й рішенням Верховного касаційного суду Конституційний суд повважав, що політика безкоштовного водопостачання на головні потреби, запроваджена містом Йоганнесбурґом в обсязі 25 літрів на людину на добу, ґрунтується на Конституції та що використання водолічильників передоплати має законний характер.

Конституційний суд також визнав, що соціальні й економічні права, закріплені в Конституції, сприяють поглибленню демократії, зокрема даючи змогу «громадянам покликати уряд до відповідальності не лише на виборчих дільницях, а й в інші способи в рамках судових позовів». Суд оголосив, що під час судової суперечки та, можливо, завдяки їй місто кількаразово розглядало й переглядало свою політику задля забезпечення того, щоб вона поступово вела до повного втілення в життя права на доступ до достатньої кількості води.

Для забезпечення ефективності засобів судового захисту вкрай важливе значення мають незалежні реально діючі судові органи. Судді та юристи повинні мати можливість безсторонньо виконувати свої функції, керуючись фактами та законом без будь-якого тиску, погроз або втручання. Представники судових органів, юристи та інші фахівці в царині права повинні мати компетенцію задля належного й відповідального виконання своїх службових обов'язків.

Юридична допомога та доступ до засобів правового захисту

Жертви порушень права на воду часто належать до наймаргіналізованіших і найдискримінованиших груп населення, включно з найбіднішим прошарком міських і сільських районів, расовими або етнічними меншинами, корінними народами, незаконними мігрантами, внутрішньо переміщеними особами та жінками. Надання юридичної допомоги допомагає забезпечити, щоб жертви мали доступ до засобів правового захисту в ситуаціях, пов'язаних із доступом до безпечної питної води та санітарних послуг. Інакше їм, можливо, доведеться обирати між сплатою судових витрат і зарахуванням дітей у школу.

Національні правозахисні установи (НПЗУ)

НПЗУ консультують уряд і дають рекомендації щодо змін у політиці або законодавстві, розглядають скарги, здійснюють розслідування, забезпечують ратифікацію та реалізацію міжнародних правозахисних договорів, а також забезпечують інформування та просвіту громадськості²⁷. Іноді НПЗУ виконують квазіюридичні функції й мають мандати, що дають їм змогу брати участь у розробці законодавства. Здебільшого такі установи мають назви комісій або омбудсменів.

У деяких країнах НПЗУ концентрує дедалі більшу увагу на забезпеченні захисту економічних, соціальних і культурних прав. У цьому контексті вони здатні стати ще одним механізмом, що сприяє захисту права на воду.

Національні комісії із прав людини та право на воду

Кенійська Національна комісія із прав людини здійснює конкретну програму з нагляду за реалізацією економічних, соціальних і культурних прав, їхнім заохоченням, аналізом порушення таких прав і здійсненням досліджень і підготовки доповідей із питань, пов'язаних із їхньою реалізацією. У рамках такого акценту Комісія, зокрема, здійснила оцінку реалізації права на воду в Кенії в одній зі своїх щорічних доповідей. У своїй роботі з нагляду Комісія також розглядала питання про заохочення та захист права на воду. Під час публічного розслідування звинувачень у порушенні прав людини солевидобувними компаніями Комісія дійшла висновку, що ці компанії несуть відповідальність за забруднення водних ресурсів, які слугують джерелами води для громад, розташованих неподалік.

Перуанське НПЗУ («Defensoria del Pueblo») поширило доповідь про право на воду «Громадяни без води: аналіз порушення права» («Ciudadanos sin Agua: Analisis de un Derecho Vulnerado»), в якому розглядається захист цього права в конституції, національних законах і політиці, а також його здійснення. Автори доповіді дійшли висновку, що значну частку й сільсь-

²⁷ Див. резолюцію 48/134 Генеральної Асамблеї про національні установи, що займаються заохоченням і захистом прав людини («Паризькі принципи»).

кого, й міського населення позбавлено доступу до безпечної питної води та санітарних послуг, і рекомендує державі та компаніям водопостачання розширити відповідний доступ у всій країні.

В. ПІДЗВІТНІСТЬ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Судові або квазисудові регіональні механізми в царині прав людини, зокрема Африканська комісія із прав людини та народів, Міжамериканська комісія із прав людини, Міжамериканський суд із прав людини та Європейський комітет із соціальних прав також розглядали цю проблему й виробили конкретні принципи судової практики, пов'язані із заохоченням і захистом права на воду.

Африканська комісія із прав людини і народів дійшла висновку, що ненадання урядами головних послуг, зокрема незабезпечення населення безпечною питною водою, є порушенням права на здоров'я²⁸. Європейський комітет із соціальних прав розглядає доступ до безпечної питної води та санітарних послуг у контексті здійснення права на достатнє житло²⁹.

Міжамериканський суд із прав людини: відсутність доступу до безпечної питної води та санітарних послуг як порушення права на життя

У рамках справи *Корінна громада савхоямакса проти Парагваю* Міжамериканський суд дійшов висновку, що житлові умови корінних народів савхоямакса і смерть деяких представників цих народів внаслідок таких умов є рівнозначними із порушенням їхнього права на життя.

Позбавлені доступу до земель своїх предків корінні народи савхоямакса живуть на узбіччях доріг, не маючи доступу до таких базових послуг, як охорона здоров'я, безпечна питна вода та санітарія. Їхнім головним джерелом питної води є дощова вода, нестача якої вкрай згубно впливає на них внаслідок відсутності достатніх засобів для її зберігання. Хоча органи влади забезпечили цю громаду двома фіброгласовими резервуарами обсягом у 5000 літрів кожен, вода, що збиралася в такий спосіб, не була питною. У кінцевому підсумку один резервуар зіпсувався, але його не було замінено, а другий не використовувався, оскільки протягом кількох місяців у нього не потрапляла вода. Санітарні системи також були відсутні, внаслідок чого членам громади доводилося справляти потреби просто неба. Коли дощило, підлогу халуп заливало стоячою водою з екскрементами, що створювало серйозні проблеми для здоров'я їхніх мешканців. Здійснене обстеження виявило, що 50% мешканців халуп заражено паразитами.

²⁸ *Free Legal Assistance Group and others v. Zaire*, Communications 25/89, 47/90, 56/91 and 100/93.

²⁹ Див., наприклад, Complaint No. 27/2004, *European Roma Rights Centre v. Italy*.

У цих умовах чимало членів громади, особливо діти й люди похилого віку, помирили від дегідратації.

У своєму рішенні суд також ухвалив, щоб уряд негайно приступив до здійснення на регулярній і постійній основі заходів із забезпечення членів громади достатньою питною водою для споживання й особистої гігієни, а також облаштував убиральні чи інші типи санвузлів у поселеннях громади. Суд наголосив, що такі послуги мають надаватися доти, доки традиційні землі не буде повернено корінній громаді савхоямакса.

С. МІЖНАРОДНИЙ МОНІТОРИНГ

Договірні органи Організації Об'єднаних Націй

За здійсненням базових договорів Організації Об'єднаних Націй із прав людини наглядають комісії, що складаються з незалежних експертів, яких часто називають *договірними органами*, зокрема Комітет з економічних, соціальних і культурних прав. Ці комісії публікують і *заключні зауваження* щодо регулярних доповідей держав-учасниць, і тематичні *зауваження загального порядку*. Кілька комітетів, включно з Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав, оприлюднили заключні зауваження з питання про правозахисні обов'язки забезпечувати доступ до безпечної питної води та санітарних послуг.

Стосовно розгляду доповідей держав-учасниць Комітет з економічних, соціальних і культурних прав виробляє й дає конкретні рекомендації, що стосуються відсутності доступу до безпечної питної води та санітарних послуг в районах нетрів, надто низьких стандартів для меншин, обмеження доступу до відповідних послуг, становище ВПО, забруднення води, екологічних проблем та їхніх наслідків для доступу до води, диспропорцій у водопостачанні й наданні санітарних послуг між міськими та сільськими районами, нездійсненні державами заходів щодо постачання безпечною питною водою вразливих груп населення, необхідності постачання питною водою шкіл, а також роздільних, закритих і безпечних санітарних послуг для дівчат і прикладів залишення значних прощарків населення без безпечної питної води.

Комітет із ліквідації дискримінації стосовно жінок зокрема розглядав вплив отруєної води на сільських жінок і на їхній доступ до води та санітарії. Комітет проти тортур і Комітет із прав людини висловили думку, що відсутність доступу до безпечної питної води та достатніх санітарних послуг в умовах позбавлення волі може бути рівнозначним із нелюдськими або незадовільними умовами тримання під вартою. Комітет із прав дитини розглянув доступ дітей до безпечної питної води та санітарних послуг, зокрема в рамках права на достатній рівень життя та на здоров'я. Також Комітет наголосив

на необхідності того, щоб держави-учасниці ухвалили національну політику стосовно питної води та санітарних послуг; контролювали рівень доступу до безпечної питної води та послуг санітарії; розв'язували проблеми забруднення й зараження водних джерел і поліпшували доступ до санітарних послуг; а також приділяли першочергову увагу вразливим групам населення та тим групам населення, що позбавлені відповідного доступу. Комітет також висловив своє занепокоєння з приводу наймання дітей для чищення стічних каналів і вбиралень вручну, а також із приводу відсутності роздільних туалетів у школах, що перешкоджає повнішій участі дівчат у процесі навчання.

Окрім того, Комітет із прав людини, Комітет проти тортур, Комітет із ліквідації дискримінації стосовно жінок, Комітет із ліквідації расової дискримінації та Комітет із прав інвалідів мають у наявності *Механізми для розгляду індивідуальних скарг*, які матиме також і Комітет із насильницьких зникнень. У грудні 2008 року Генеральна Асамблея ухвалила Факультативний протокол до Міжнародного пакту з економічних, соціальних і культурних прав, який передбачає ще один спосіб подання індивідуальних скарг у зв'язку з правом на достатнє житло. Факультативний протокол набере чинності після його ратифікації 10 державами.

Спеціальні процедури Організації Об'єднаних Націй

«Спеціальні процедури» — загальний термін, що позначає механізми Ради з прав людини, призначені для подолання проблем, які викликають занепокоєння в усьому світі. Хоча їхні мандати варіюються, зазвичай вони здійснюють моніторинг, розглядають різні питання та оприлюднюють відкриті доповіді, що стосуються становища в царині прав людини або в конкретних країнах, або щодо головних тематичних питань прав людини в усьому світі. У своїй резолюції 7/22 Рада із прав людини заснувала мандат незалежного експерта з питання про правозахисні зобов'язання, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг. Першим незалежним експертом із цього питання у 2008 році було призначено Катарину де Альбукерке.

Мандат незалежного експерта з питання про правозахисні зобов'язання, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг, полягає в такому:

- виявлення та поширення передової практики, пов'язаної з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг, а також обмін думками з цього питання;
- підготовка компендіуму передової практики;

- здійснення роботи зі з'ясування змісту правозахисних зобов'язань у зв'язку з доступом до безпечної питної води та послуг у царині санітарії;
- формулювання рекомендацій, що могли би сприяти реалізації Цілей розвитку тисячоліття, зокрема Цілі 7;
- застосування гендерного підходу, зокрема через виявлення факторів вразливості гендерного характеру.

*Контакт: OHCHR-UNOG
8–14 avenue de la Paix CH-1211 Geneva 10 Switzerland
E-mail: iewater@ohchr.org*

Кілька інших спеціальних процедур також було присвячено розгляду важливості доступу до безпечної питної води та санітарних послуг для їхніх відповідних мандатів. Зокрема, спеціальні доповідачі з питання про права на харчування, достатнє житло та здоров'я приділяли увагу цьому питанню під час поїздок у країни та у своїх доповідях, а також під час взаємодій із державами в конкретних ситуаціях. У 2001 році Комісія із прав людини у своїй резолюції 2001/25 прохала Спеціального доповідача з питання про право на харчування приділяти увагу питанню про питну воду, враховуючи взаємозалежність між цим питанням і правом на харчування. Спеціальний доповідач із питання про право на здоров'я вважає, що безпечна питна вода та послуги санітарії є визначальними факторами права на здоров'я, а Спеціальний доповідач із питання про достатнє житло як компоненту права на достатній життєвий рівень проаналізував ці питання в контексті наявності інфраструктури та послуг, пов'язаних із житлами³⁰.

³⁰ Перелік всіх спеціальних процедур, інформацію про їх мандати і контактні дані, див. на www.ohchr.org.

ДОДАТОК

Окремі міжнародні договори та інші документи, пов'язані з правом на воду

Міжнародні договори

- Статут Організації Об'єднаних Націй (1945 рік)
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 рік) і Факультативний протокол до нього (2008 рік)
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 рік) і перший Факультативний протокол до нього (1966 рік)
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок (1979 рік) і Факультативний протокол до неї (1999 рік)
- Конвенція проти тортур та інших бруталних, нелюдських або таких, що принижують гідність, різновидів поводження та покарання (1984 рік) і Факультативний протокол до неї (2002 рік)
- Конвенція МОТ № 161 про служби гігієни праці (1985 рік)
- Конвенція про права дитини (1989 рік)
- Міжнародна конвенція про права інвалідів (2006 рік) і Факультативний протокол до неї (2006 рік)
- Женевська конвенція (III) про поводження з військовополоненими (1949 рік)
- Женевська конвенція (IV) про захист громадянського населення під час війни (1949 рік)
- Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року стосовно захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (1977 рік)
- Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року стосовно захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру (Протокол II) (1977 рік)

Регіональні договори

- Африканська хартія прав людини та народів (1981 рік)
- Африканська хартія прав і засад добробуту дитини (1990 рік)

- Протокол до Африканської хартії прав людини та народів стосовно прав жінок в Африці (2003 рік)
- Африканська конвенція про охорону природи та природних ресурсів (2003 рік)
- Європейська конвенція про захист прав людини та головних свобод (1950 рік)
- Європейська соціальна хартія (1961 рік)
- Переглянута Європейська соціальна хартія (1996 рік)
- Протокол про воду та здоров'я до Конвенції 1992 року про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер (1999 рік)
- Американська конвенція про права людини (1969 рік)
- Додатковий протокол до Американської конвенції про права людини у царині економічних, соціальних і культурних прав (1988 рік)

Міжнародні декларації та інші документи

- Загальна декларація прав людини (1948 рік)
- Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими Організації Об'єднаних Націй (1977 рік)
- Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 рік)
- Принципи Організації Об'єднаних Націй стосовно осіб похилого віку, резолюція 46/91 Генеральної Асамблеї (1991 рік)
- Керівні принципи з питання про переміщених всередині країни осіб (E/CN.4/1998/53/Add.2)
- Рекомендація МОТ № 115 про житлове будівництво для працівників (1961 рік)
- Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, резолюція 61/295 Генеральної Асамблеї (2007 рік)

Керівні принципи експертних правозахисних механізмів

- Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, зауваження загального порядку № 3 про природу зобов'язань держав-учасниць (1990 рік)
- Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, зауваження загального порядку № 4 про право на достатнє житло (1991 рік)

- Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, зауваження загального порядку № 14 про право на найвищий досяжний рівень здоров'я (2000 рік)
- Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, зауваження загального порядку № 15 про право на воду (2002 рік)
- Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, зауваження загального порядку № 20 про недискримінацію економічних, соціальних і культурних прав (2009 рік)
- Комітет із прав людини, зауваження загального порядку № 6 про право на життя (1982 рік)

Резолюції Ради з прав людини

- Резолюція 7/22 про права людини та доступ до безпечної питної води та санітарних послуг

Підсумкові документи міжнародних конференцій

- Ванкуверська декларація про людські поселення (1976 рік)
- План дій із розвитку водних ресурсів і керування ними, ухвалений на Конференції Організації Об'єднаних Націй із водних ресурсів у Мардель-Плате (1977 рік)
- Декларація Ріо-де-Жанейро щодо довкілля та розвитку і Порядок денний на XXI сторіччя Конференції Організації Об'єднаних Націй щодо довкілля та розвитку (1992 рік)
- Віденська декларація та Програма дій, ухвалені на Всесвітній конференції із прав людини (1993 рік)
- Програма дій Міжнародної конференції щодо народонаселення та розвитку (1994 рік)
- Порядок денний Габітат (1996 рік)
- Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, ухвалена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй «Асамблея тисячоліття Організації Об'єднаних Націй» (2000 рік)

Окремі вебсайти

- Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй із прав людини: www.ohchr.org
- (На цьому вебсайті містяться загальні дані та ресурси з економічних, соціальних і культурних прав, а також вебсторінки правозахисних до-

говірних органів і спеціальних процедур, включно зі сторінкою Незалежного експерта з питання про правозахисні зобов'язання, пов'язані з доступом до безпечної питної води та санітарних послуг).

- Програма Організації Об'єднаних Націй для населених пунктів: www.unhabitat.org (пошук: water і sanitation)
- Всесвітня організація охорони здоров'я: www.who.int (пошук: health, sanitation і hygiene)
- Механізм Організації Об'єднаних Націй щодо водних ресурсів: www.unwater.org
- Центр з економічних і соціальних прав: www.cesr.org
- Центр щодо житлових прав і виселеннях: www.cohre.org УотерБайд: www.wateraid.org

Запити надсилати на адресу:

Centre for Human Rights
United Nations Office at Geneva
8–14, Avenue de la Paix
1211 Geneva 10, Switzerland
tel: (41 22) 917 3968; fax: (41 22) 917 0099
e-mail: atikhonov.hchr@unog.ch

New York Office:
Centre for Human Rights
United Nations
New York, N.Y. 10017
USA

Інформаційне видання

ПРАВО НА ВОДУ

Виклад фактів № 35

Відповідальний за випуск і редактор

Є. Ю. Захаров

Комп'ютерна верстка

О. А. Мірошниченко

Підписано до друку 04.05.2020
Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура JournalSans
Умов. друк. арк. 3,72. Облік.-вид. арк. 3,58
Наклад 250 прим. Зам. № ПЛ-15/20

ГО «ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА»
61002, Харків, а/с 10430
<http://khpq.org>
<http://library.khpq.org>

Друк: ТОВ «ВИДАВНИЦТВО „ПРАВА ЛЮДИНИ“»
61002, м. Харків, вул. Дарвіна 7, кв. 35
ел. пошта: distribution.hr.publisher@gmail.com

ДЛЯ НОТАТОК